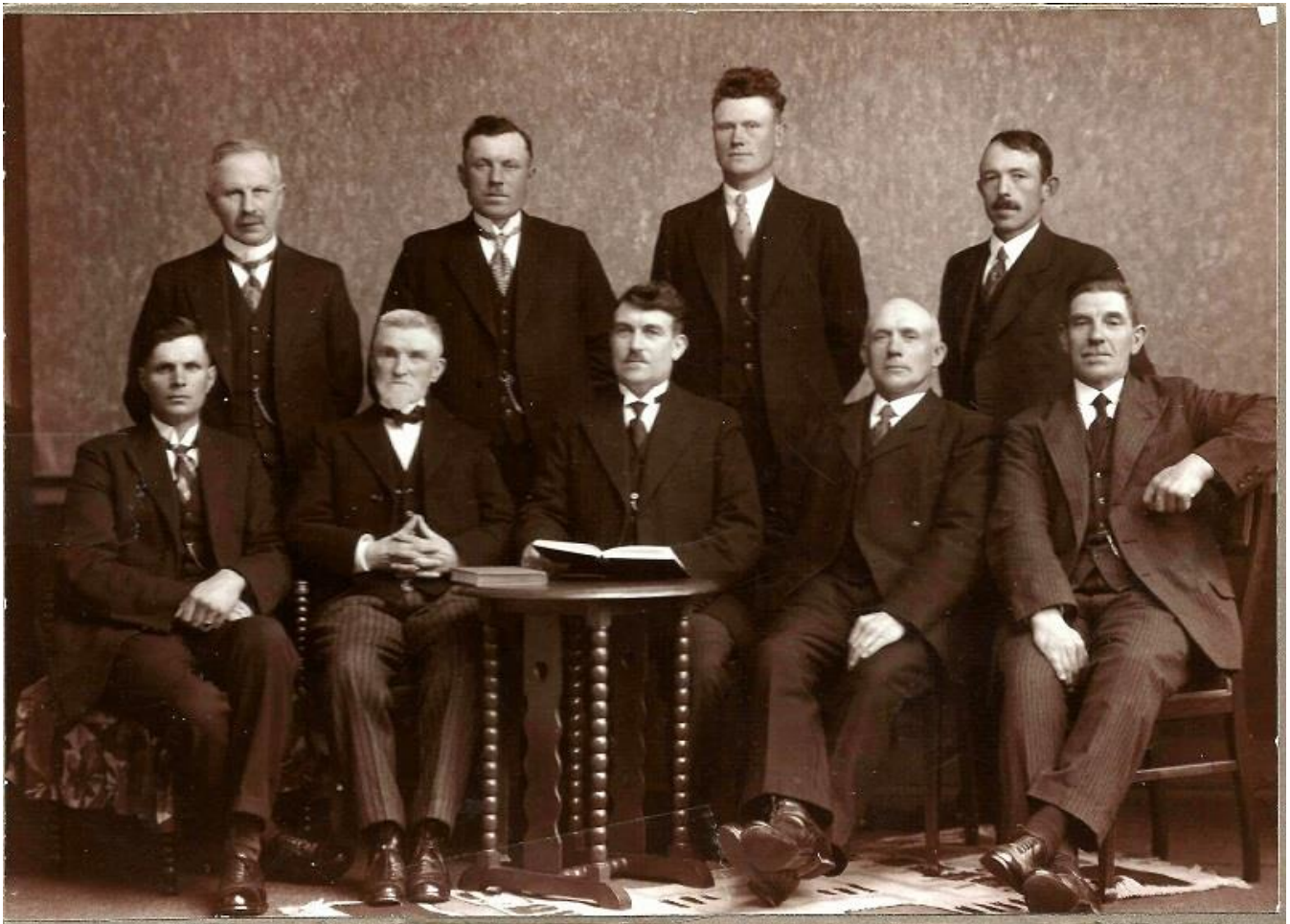

Het ouderling ambt in de pionierskerk

Iets ouds op iets nieuws plakken?

Masterscriptie Rob Daniël Bergsma
Eerste begeleider: dr. Theo Pleizier
Protestants Theologische Universiteit Groningen

Voorwoord

Het schrijven van deze masterscriptie is een lang, uitdagend en soms frustrerend proces geweest. Dat er nu een afgerond onderzoek ligt is dan ook een bron van opluchting. Het proces is echter ook fascinerend geweest; het vastbijten in thema's, het bezoeken van nieuwe omgevingen, zowel in intellectuele als in geografische zin, en het aan elkaar verbinden van lijnen door dat alles; het zijn vormende bezigheden waarin ik ben uitgedaagd en gegroeid. De ervaring, die ik vanaf het eerste begin had, dat er met het thema van deze scriptie daadwerkelijk belangrijke zaken op het spel staan, heeft bijgedragen aan deze fascinatie. De veelgehoorde klacht over masteronderzoeken, dat men zich er in minutieuze details verliest en de maatschappelijke of andersoortige relevantie betwifelbaar is, had geen betrekking op dit onderzoek. Ik had een thema dat ik in enkele regels kon uitleggen aan de minst kerkelijke mensen, waarna ze het niet alleen begrepen maar waarna ook veelal hun interesse gewekt was.

Dank gaat uit naar mijn scriptiebegeleider, dr. Theo Pleizier, voor zijn geduldige begeleiding, waarin hij mij veel ruimte heeft gelaten om de dingen op mijn manier aan te pakken. Dank gaat ook uit naar de leiders van de gemeentes die deelnamen in het empirische deel van dit onderzoek. In alle drie de gemeentes ben ik hartelijk ontvangen en heeft men zich open opgesteld. En dank gaat uit naar mijn vrouw, die veel geduld heeft moeten hebben met mij, zeker toen er sprake was van verlopen deadlines.

Ik hoop dat dit onderzoek een kleine bijdrage kan leveren aan het nadenken over pionieren en de ambten, twee thema's die mij nu dierbaar zijn.

Afbeelding titelblad: kerkraad in het jaar 1930. Bron:
<https://gereformeerdekerken.info/2016/05/02/gereformeerde-kerk-te-ten-post-gr-180-jaar/>,
geraadpleegd: 23-11-2018.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inleiding.....	3
Inleiding en onderzoeksvraag.....	3
Onderzoekopzet en secundaire vragen	4
Doel van dit onderzoek	4
Kaders en terminologie	5
Hoofdstuk 1: Het Ouderlingambt.....	8
Israël tot de vroege kerk.....	8
Nieuw Testament	8
De vroege kerk.....	10
Reformatie.....	11
Verdere ontwikkelingen	14
De ouderling in de PKN.....	15
Conclusies.....	18
Hoofdstuk 2: Pionieren in Nederland.....	21
Internationale achtergrond	21
Wat maakt een pioniersplek?.....	22
Pionieren binnen de PKN; de cijfers	24
Pionieren binnen de PKN: doel en praxis	25
Pionieren binnen de PKN: kerk of niet?	26
Pionieren binnen de PKN: de kerkorde	27
Pionieren binnen de PKN: ambt en leiderschap.....	29
Pionieren binnen de PKN: relaties tussen nieuwe en bestaande vormen	32
Conclusies.....	33
Hoofdstuk 3: Empirisch Onderzoek.....	34
Onderzoeksvisie en methodologie	34
Proces	35
Informatie over de deelnemende gemeentes	37
Data-analyse.....	37
Conclusies.....	49
Hoofdstuk 4: Conclusies	52
Bibliografie	57

Inleiding

Inleiding en onderzoeksvraag

Recent ben ik begonnen als ouderling-ambtsdrager in mijn Christelijk Gereformeerde thuisgemeente. Gesprekken over dit ambt voerde ik al enkele maanden met mijn vrouw, onze predikant en anderen. Het is een lastige overweging: (vrije) tijd investeren in je kerk, je verbinden voor een termijn van vier jaren, vergaderingen, et cetera. Maar daarachter speelde ook de vraag naar de lading van die taak die ik dan op mij zou nemen; de vraag naar het ambt. Welke positie binnen de gemeente brengt het ambt met zich mee? Welke verantwoordelijkheid? Welk gezag? Deze vraag blijkt echter niet alleen voor mijzelf een heet hangijzer te zijn. Zowel binnen de Protestantse Kerk als op oecumenisch vlak is er weinig eenduidigheid wat betreft de ambtsvraag. Illusterend hiervoor zijn de felle reacties die vanuit verschillende hoeken op het ambtsgedeelte van het oecumenische BEM-rapport zijn gekomen, waarin werd geprobeerd een interkerkelijk overkoepelende ambtsvisie te ontwikkelen.¹ Zowel praktisch-theologisch als dogmatisch is het ambt veelal nog een open vraagstuk.²

Dit denkspoor fuseerde met een ander spoor. Het denken en werken binnen de Praktische Theologie wordt tegenwoordig sterk gekleurd door de Fresh Expressions beweging en de gerelateerde pioniersplekken in Nederland: nieuwe vormen van kerk-zijn. Nu de wereldwijde samenleving door grootschalige veranderingen gaat, voelen kerken zich geroepen nieuwe antwoorden te geven op de eeuwige vragen van de mens, of deze antwoorden op een andere manier vorm te geven. Dit is daarmee een missionaire beweging die geïnteresseerd is in de connectie tussen kerk en wereld. In 2012 heeft de Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN)³ besloten 'ruimte te geven aan andere vormen van kerk-zijn.'⁴ Tot januari 2017 waren er vanuit deze impuls 84 initiatieven gestart, variërend van kloosters tot huisgemeentes, met activiteiten variërend van kunst tot diaconaat.⁵ Het meest recente onderzoek spreekt inmiddels over "ruim honderd kliederkerken en even zoveel pioniersplekken."⁶ In een kerkelijk klimaat van secularisatie en ontkerkelijking is deze succesvolle opkomst van nieuwe kerkelijke initiatieven zeer opmerkelijk.

Wat gebeurt er echter als deze sporen elkaar ontmoeten? Welke positie neemt het ambt in in deze nieuwe vormen van kerk-zijn waarin veel traditionele structuren worden afgelegd? Is het ambt vereenzelvigd met de 'traditionele' vorm van kerk die we al eeuwen kennen en daarvan niet los te weken? Of is er ook behoefte aan de waarden en theologische ideeën achter het ambt in pioniersplekken, hetzij op andere manieren?

¹ Ed van der Borgh, *Het ambt her-dacht* (Zoetermeer 2000) 210-211. Kenmerkend is de gecombineerde reactie vanuit de Hervormde en Gereformeerde kerken van Nederland op het BEM-rapport. De convergentieteksten met betrekking tot avondmaal en doop werden herkend en ontvangen, terwijl de teksten over de ambten voor de meeste weerstand zorgden. Zie: *BEM-rapport/Lima-rapport - Reactie Nederlands Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland* (1984) 8-9. Opgevraagd via: http://www.oecumene.nl/files/Documenten/Reactie_Nederlands_Hervormde_Kerk_en_Geref.pdf, geraadpleegd: 17-9-18.

² Zie voor een beknopte terugblik van de protestantse ambtsdiscussie in Nederland in de afgelopen decennia: Van der Borgh, *Het ambt*, 15-16.

³ Vanaf nu aangeduid als 'PKN.'

⁴ Nynke Dijkstra en Martijn Vellekoop, *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (3^e druk, Nieuwegein 2015) 8. Op te vragen via: www.protestantsekerk.nl/pionieren

⁵ Martijn Vellekoop red., *Op Hoop van Zegen: ontwikkelingen, geleerde lessen en uitdagingen na acht jaar pionieren* (Utrecht 2017). Op te vragen via: www.protestantsekerk.nl/pionieren

⁶ Sake Stoppels, Martijn Vellekoop, e.a. *Over Speelruimte en Spanning* (Utrecht 2018) 3.

In dit onderzoek zal specifiek aandacht gegeven worden aan de ouderling-ambtsdrager en diens eventuele equivalent in de pionierscontext. Er is onderzoek gedaan, zowel in de theorie achter ambt en pionieren, als ook in de praktijk, alles volgens de volgende onderzoeksvraag:

Welke overwegingen zijn er binnen pionierskerken in Nederland om gemeentelijke leiders al dan niet te identificeren als ouderling en/of ambtsdrager?

Onderzoeksopzet en secundaire vragen

Om tot een antwoord op de onderzoeksvraag te komen, wordt tweemaal de theorie bevraagd en eenmaal de empirische praktijk. Hiermee is dit onderzoek niet strikt of voornamelijk empirisch van aard. Gezocht is naar een weg om de theorie goed te begrijpen, de relevante zaken goed te doorgronden, en daarnaast stemmen vanuit de praktijk mee te laten spreken. Dit leidde tot de volgende opzet:

Het eerste hoofdstuk van dit onderzoek zal gevormd worden door de vraag naar de functie en theologische lading van het ouderlingambt in de traditionele kerkstructuur. Kort gesteld: wat is de ouderling-ambtsdrager waar pionierskerken een keuze over moeten maken? Om tot een antwoord op deze vraag te komen zal een literatuurstudie volgen waarin een beknopte geschiedenis van het ambt wordt gegeven met daarin verwerkt enkele dogmatische, praktische en kerkordelijke overwegingen. Aangezien het functioneren en de achtergrond van het ouderlingambt in de traditionele context niet het centrale thema vormt voor dit onderzoek, zal dit hoofdstuk de genoemde thema's niet uitputtend behandelen. Dit hoofdstuk zal dienen om de volgende vraag te beantwoorden: wat is de functie en theologische lading van het ouderlingambt in de traditionele gereformeerd-presbyteriale kerkstructuur zoals die in de kerkorde van de PKN is uitgewerkt?

In het tweede hoofdstuk zal ingezoomd worden op de pioniersplekken en hun recente ontwikkelingen. Vanaf 2012/13 is vanuit de PKN een nieuwe impuls gegeven aan het pionieren, wat terug te zien is in visiedocumenten en kerkordelijke aanpassingen. In dit hoofdstuk zal de situatie geschetst worden waarin (startende) pionierskerken zich nu bevinden en de houding van de landelijke kerk ten opzichte van hen. De korte vraag achter dit hoofdstuk is: wat zijn de pionierskerken en in welke context overweegt men er diens leiderschap?

Het derde hoofdstuk van dit onderzoek wordt gevormd door de resultaten en analyse van het empirische werk. De hoofdvraag zal hier als uitgangspunt dienen. Een subvraag bij de empirische onderzoeksvraag is of er in de overwegingen ten aanzien van het ambt verschillen merkbaar zijn tussen professionele leiders en gemeentelijke leiders.

De data-analyse en de resultaten vanuit de eerste twee vragen zullen samenkomen in het laatste hoofdstuk, waarin gereflecteerd zal worden op de hoofdvraag.

Doel van dit onderzoek

Dit onderzoek begeeft zich op het raakvlak van ambtstheologie, kerkrecht en de pioniersbeweging. Er ligt een nadruk op de praktische theologie; systematische theologie speelt slechts een achtergrondrol. Systematische of Bijbelse argumenten zullen niet als een blauwprint dienen van waaruit de praktijk wordt beoordeeld. Evenmin wordt de praktijk als vanzelfsprekend perfect verondersteld. Om met John Swinton en Harriet Mowat te spreken: "Practical Theology therefore finds itself located within the uneasy but critical tension between the text and the script of revelation (...), and the continuing

innovative performance of the gospel as it is embodied and enacted within the life and practices of the Church...”⁷ Het doel van dit onderzoek is om een bijdrage te leveren aan de boven- en interkerkelijke gesprekken omtrent het ambt. Door informatie vanuit de praktijk te verschaffen kunnen pionierskerken rekenen op meer begrip van bovenaf, en kan beleid voor zover het hen aangaat beter afgestemd worden. Ook de traditionele kerken hebben baat bij de informatie uit dit onderzoek, aangezien ook daar de gesprekken naar de aard van het ambt nog niet ten einde zijn gekomen. Mogelijk kunnen ervaringen en ideeën vanuit de pionierscontext, waar kerkelijke concepten weer van de grond af aan opgebouwd kunnen worden, ambtsdragers in traditionele contexten opnieuw doen stilstaan bij hun ambt.⁸

Kaders en terminologie

Pionierskerken

Dit onderzoek is uitgevoerd met het oog op ‘pionierskerken.’ Met deze term wordt bedoeld op die pioniersplekken die vormen aannemen die herkenbaar zijn als kerk vanuit traditioneel oogpunt. Niet elke pioniersplek is daarmee een pionierskerk volgens deze definitie. Als criteria hiervoor zijn gekozen:

- Zelfidentificatie als kerk/gemeente.
- Het met enige regelmaat houden van een openbare eredienst.
- Er is minimaal één professionele werkracht actief (vaak aangeduid als de pionier).
- Er is een groep betrokkenen/leden die qua formaat een huisgemeente overstijgt en die vanwege het formaat een leiderschapsteam/kerkraad vereist.
- De kerk is onderdeel van een gevestigd presbyteriaans kerkgenootschap. In dit onderzoek worden enkel pionierskerken binnen de PKN beschouwd om verstoringen door kerkordelijke of andere verschillen uit te sluiten.
- De kerk is door dat kerkgenootschap erkend als officiële pioniersplek.

Met deze inkadering zijn de verschillen tussen pionierskerken en traditionele gemeentes bewust zo klein mogelijk gehouden (huisgemeentes, kloosters e.d. worden bijvoorbeeld niet meegerekend). Dit zal de vergelijking tussen de twee kerkvormen vergemakkelijken. Niet bedoeld met dit onderscheid tussen pioniersplekken en –kerken is om te impliceren dat overige pioniersplekken geen kerken zijn.⁹ De term pionierskerk duidt enkel op de overeenkomstigheid van een pioniersplek ten opzichte van een traditionele kerk, niet op diens aard. De term ‘traditionele kerk’ wordt gebruikt als containerbegrip voor kerken binnen de PKN die geen pioniersplek zijn en die de basis vormen waar tegenover de pioniersplekken nieuwe wegen inslaan. Een dergelijk containerbegrip is lastig te beschrijven en in te kaderen; daarom zullen er zo min mogelijk uitspraken worden gedaan over wat typisch en essentieel is voor *de* traditionele kerk.

Gemeentelijke leiders

In pionierskerken zijn zowel betaalde/vrijgestelde professionals als onbetaalde vrijwilligers in het leiderschap actief, vaak in onderlinge samenwerking. Dit onderscheid is ook bekend vanuit de traditionele gereformeerde kerkstructuur als het gaat om predikanten en ouderlingen/diakonen (en

⁷ John Swinton en Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research* (2e editie, Londen 2016) 5.

⁸ Noort, Paas e.a. noemen de nieuwe missionaire kerkvormen de “research & development-afdeling van de kerk.” Hiermee wordt sterk benadrukt dat het ook bij pioniers moet gaan om de kerk als geheel. De nieuwe kerkvormen zijn niet slechts splinterbewegingen die hun eigen weg gaan. Gerrit Noort, Stefan Paas Henk de Roest en Sake Stoppels., *Als een kerk opnieuw begint* (Zoetermeer 2008), 257.

⁹ Op deze kwestie zal in hoofdstuk 2 van dit onderzoek uitgebreid ingegaan worden.

andere diensten). Het zijn die onbetaalde en veelal onopgeleide krachten in de pionierscontext die in dit onderzoek centraal staan: zij zijn een mogelijk equivalent van ouderlingen in de traditionele structuur.

Het is echter lastig om een passende term te vinden voor deze leiders. Allereerst is er dat woord: leider. De term heeft binnen de pionierswereld een centrale rol ingenomen.¹⁰ De term is in het Nieuw Testament echter nauwelijks te vinden als het gaat om ouderlingen of andere, wat we nu noemen, ambten. Uit het eerste hoofdstuk van dit onderzoek over de oorsprong en betekenis van het ouderlingambt zal blijken dat leiderschap als term verdedigd kan worden, mits op een juiste manier toegepast. Een alternatief zou 'herder' kunnen zijn, maar deze term is vooral gangbaar voor de professionele predikant. Een ander alternatief is deze figuren in de pionierskerken bij voorbaat al ouderling-achtig of ambtsdrager-achtig te noemen. Nog afgezien van de kerkorderlijke verwarring die dit zou veroorzaken, loopt het gebruik van termen als ouderling en ambt op de zaken vooruit. Eerst zal in dit onderzoek bevestigd moeten worden of er in pionierskerken figuren aanwezig zijn die ouderling/ambtsdrager zijn of een vergelijkbare functie hebben. Tot slot zijn 'leek' (van 'lekenambt') en assisterend/hulpleider als term afgewezen vanwege de negatieve en hiërarchische lading die de woorden meebrengen ten opzichte van de professionele kracht.¹¹ Kenmerkend voor de gereformeerde ambtsstructuur is tenslotte de gelijkheid tussen de ambten,¹² en ook binnen de pionierskerken is, zo zal blijken, weinig behoefte aan hiërarchie.

Om de verhouding tussen deze leiders en de professionele krachten in de terminologie te verduidelijken, kan gebruik worden gemaakt van het onderscheid tussen het predikantsambt en het gemeenteambt.¹³ Met dit laatste wordt dat ambt bedoeld dat geroepen wordt uit de gemeente. Anders gezegd: het zijn 'gewone' leden die door de roeping van God en bevestiging van de gemeente opgetild worden tot een tijdelijk ambt. Zoals eerder genoemd is het woord ambt (nog) niet bruikbaar in het spreken over de pionierscontext. Daarom is gekozen voor de term gemeentelijke leider of gemeentelijk leiderschap.

Predikant en diaken

Er zijn vanuit de gereformeerde ambtsstructuur twee ambten naast dat van ouderling te onderscheiden die in dit onderzoek geen centrale plek innemen. Ten eerste is er de predikant/voorganger/pionier. De voornaamste aanleiding om deze figuur niet in het onderzoek op te nemen is de initiële waarneming dat er wat betreft hem/haar minder verschil optreedt tussen pionierskerken en traditionele kerken. In beide gevallen is deze figuur er, wordt deze financieel vrijgesteld,¹⁴ is hij/zij predikant of kerkelijk werker en is hij/zij ambtsdrager,¹⁵ zij het in de pionierscontext vaak in een verwante traditionele kerk. Daarnaast gelden voor deze ambtsfiguur een hele eigen dynamiek, lading en geschiedenis die te breed zijn om hier mee te nemen.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 20 in Noort, Paas, e.a., *Als een kerk*, 284-291. Hier wordt de centrale rol van de term leiderschap in de pionierscontext besproken, als ook de voorrang die de term heeft gekregen boven ambt. Het invloedrijke Mission-Shaped Church Report vanuit de Anglicaanse Kerk zegt over leiderschap: "No one practical factor has greater influence than the quality of leadership." The Archbishops' Council, *Mission-Shaped Church* (Londen 2004) 132.

¹¹ Deze termen worden o.a. vrijelijk gebruikt in: A. van Ginkel, *De Ouderling* (Amsterdam 1975) bijv. 45, 296.

¹² *Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland* (versie mei 2018), art. VI-1.

¹³ Leo Koffeman, *Het goed recht van de kerk* (Kampen 2009) 153 e.v.

¹⁴ Of niet, maar die overweging is hetzelfde voor beide contexten.

¹⁵ Zie noot 14.

De andere ambtsdrager die niet wordt meegenomen is de diaken. Deze keuze is wederom deels gemaakt vanwege de eigen dynamiek en geschiedenis van de diaken die een verdere verbreding van dit onderzoek zouden meebrengen. Daarnaast is hiervoor gekozen vanuit mijn eigen interesse voor het ouderlingambt. Het zal echter blijken dat in gesprekken met gemeentelijke leiders in pionierskerken ouderling en diaken veelal in één mond genoemd worden.¹⁶ Ook vindt het diaconale aspect van gemeentelijk leiderschap veelal haar plek in pionierskerken. Het kan gesteld worden dat onder de hier gebruikte term 'gemeentelijk leiders' de diaconale taak zeker valt, zonder dat er specifieke aandacht nodig is voor een diaken-figuur of -ambt.

¹⁶ Dit is ook terug te zien in de vraagstelling in het meest recente onderzoek naar pioniersplekken: Stoppels, Vellekoop, e.a., *Over Speelruimte*, 20; 36.

Hoofdstuk 1: Het Ouderlingambt

Om te begrijpen wat er in pionierskerken gebeurt met het gemeentelijk leiderschap, is het eerst belangrijk om het kader te schetsen waarin het ouderlingambt de afgelopen eeuwen heeft gefunctioneerd in Nederland. In dit hoofdstuk zal eerst een globale geschiedenis volgen vanaf de eerste Kerk, waarna er vanaf de Reformatie ingezoomd wordt op de gereformeerde traditie, de traditie die hoofdzakelijk verantwoordelijk is voor de kerkstructuur van onder andere de PKN.

Israël tot de vroege kerk

De christelijke ambten zijn gefundeerd in de vroege kerk, de gemeenschap gesticht door Jezus en zijn apostelen. Het ambt van ouderling is echter niet uit niets in die tijd ontstaan; diens wortels liggen in joodse leiderschapsstructuren waarover we kunnen lezen in het Oude Testament. De eerste plek waar we oudsten als functie tegenkomen in de Bijbel is Ex. 3:16, waar wordt gesproken over de זְקֵנֵי יִשְׂרָאֵל ; de oudsten van Israël. Breed wordt aangenomen dat hier de stamoudsten worden bedoeld, hoewel we in Ex. 24:1 lezen dat er minstens 70 oudsten waren. Hoe dan ook lag er een link tussen hun leiderspositie en hun leeftijd, zoals gebruikelijk in een oud-oosterse patriarchale maatschappij. Leeftijd werd geassocieerd met opgebouwde wijsheid en levenservaring, wat autoriteit met zich mee bracht.¹⁷ Later, als het volk zich in steden heeft gevestigd, wordt er weer gesproken over oudsten, ook tijdens de monarchie: zij waren het die David tot koning zalfden (2 Sam. 5:3). Het gaat dan niet meer om de oudsten van de stammen van Israël, maar vermoedelijk over oudsten van lokale families in de steden. Abraham van Ginkel beschrijft hoe de rol van oudsten steeds minder over vertegenwoordiging van de stammen/steden ging en steeds meer een politieke (machts)functie werd in nationale en regionale affaires.¹⁸ Overigens was het hebben van oudsten niet enkel voorbehouden aan het joodse volk; het Oude Testament noemt oudsten onder verschillende naburige volken.¹⁹ In het Nieuwe Testament lezen we over oudsten, priesters en Schriftgeleerden als de samenvatting van de joodse machtsstructuur in Jeruzalem, ook wel bekend als het Sanhedrin.²⁰ Oudsten hadden geen bijzondere rol in de liturgie van de tempel.²¹

Nieuw Testament

In Handelingen lezen we voor het eerst over presbyteroi, oudsten, in de joods-christelijke gemeente (Hand. 11:30), waar ze een positie van overzicht en beheer lijken te hebben los van de discipelen. Kenmerkend is dat er collectegelden aan de oudsten van Jeruzalem worden overhandigd in 11:30, terwijl die in 4:37 nog bij de apostelen in Jeruzalem worden ingeleverd. Dit geeft mogelijk iets weer van de verbreding van het leiderschap van de gemeente in Jeruzalem.²² Deze verbreding zal vermoedelijk geïnspireerd zijn door de joodse figuur van oudste die al algemeen bekend was. De oudsten in deze joods-christelijke context lijken naast de materiële zaken ook over geestelijke zaken te gaan, door Petrus omschreven als een herderlijke taak (1 Pet. 5).

¹⁷ Paul D. Wegner, 'זְקֵנֵי', in: Willem A. VanGemeren red., *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis, Volume I* (Carlisle 1997) 1134-1136.

¹⁸ Van Ginkel, *De ouderling*, 16.

¹⁹ Wegner, 'זְקֵנֵי', 1135.

²⁰ Van Ginkel, *De ouderling*, 16. Van Ginkel geeft aan dat de Schriftgeleerden mogelijk tot de oudsten gerekend kunnen worden.

²¹ Ibidem, 16.

²² Een verbreding waarvan we een voorbeeld zien in Hand. 6, waar de apostelen niet meer in staat zijn om alle taken binnen de gemeenschap op zich te nemen en 'zeven wijze mannen' aanstellen. Dezen worden geen oudsten genoemd, maar lijken daar wel veel van weg te hebben.

Volgens Handelingen waren er niet alleen in Jeruzalem oudsten, maar stelde Paulus dezen ook aan 'in elke gemeente' (14:23). Opvallend is echter dat Paulus zelf deze term nergens gebruikt in zijn brieven. Deze Helleense gemeentes die Paulus stichtte en overzag hadden niet de voorkennis over de oudsten uit de joodse context. Waar het in Jeruzalem een vanzelfsprekendheid kan zijn geweest om oudsten aan te stellen, was dit in de Helleense context niet zo. In de studie naar de brieven van Paulus worden ten aanzien van leiderschapsstructuren veelal twee fasen aangeduid.²³ In enkele gevallen legt Paulus alle verantwoordelijkheden neer bij de gemeente als geheel, met daarin geen vaste functies, maar een nadruk op gaven; charismata (Rom 12:3-8). Dat betekent ook dat Paulus de hele gemeente bekritiseert en niet diens aangestelde leiders (1 Kor. 5:1-5). Hieraan gekoppeld is de sterke nadruk van Paulus op gelijkheid en dienstbaarheid, ook met betrekking tot zijn eigen rol.²⁴ Echter, in de aanhef van de Filippenzenbrief spreekt Paulus de gemeente aan met aparte aandacht voor hun episkopoi en diakonoi, opzichters en dienaren. Of met (één van) deze termen op een vergelijkbare functie wordt bedoeld als de oudste in de joods-christelijke gemeentes, is niet met zekerheid te zeggen. Wel doen de termen vermoeden dat het hier gaat om vastomlijnde functies, equivalenten van wat we nu ambten noemen. Van Ginkel beargumenteert dat Lukas in Hand. 20:17-28, waar de termen presbyteros en episkopos als equivalent worden genoemd uit de mond van Paulus, de beide termen aan elkaar gelijkstelt: oudste = opzichter. Dit lijkt overtuigend, maar geeft enkel informatie over de ontwikkelingen van een ouderling/opzichter-ambt in de Helleense gemeentes na de instructies van Paulus. Als Paulus zelf een ambt van oudste naar joods gebruik had willen inrichten, had hij dat waarschijnlijk gedaan met het daarvoor gebruikelijke presbyteros.

In andere Nieuwtestamentische brieven zijn er concretere invullingen van ambten en functies. Bekend zijn de vijf functies die in Ef. 4:11 worden opgenoemd: apostelen, profeten, evangelisten, herders en leraren. Deze indeling kent vrij weinig overeenkomsten met andere structuren, maar we zullen bij o.a. Calvijn zien dat er verwoede pogingen zijn gedaan om Ef. 4:11 in lijn te brengen met de andere Nieuwtestamentische bronnen. De pastorale brieven, 1 en 2 Timotheüs en Titus, geven een inkijkje in de Helleense gemeentes van de tweede generatie.²⁵ Hier worden de meest concrete ambtsstructuren weergegeven. Er wordt in detail gesproken over oudsten, opzichters en diakenen, waarbij de verhouding tussen de eerste twee een punt van debat is: zijn dit twee verschillende functies of is er één functie met twee verschillende namen? Ook komen we het woord presbyterion tegen (1 Tim. 4:14), een term die vertaald kan worden als 'college van oudsten,' en dat in andere delen van het Nieuw Testament voor het Sanhedrin wordt gebruikt. Naast deze verdere toename van structuur is ook de terminologie van de taakomschrijving aan het veranderen. Er wordt gesproken over προϊστημι, leidinggeven (1 Tim. 3:5, 5:17), spreken/onderrichten (1 Tim. 5:17) en ook het opzicht neemt toe in autoriteit (Tit. 1:9-16). Er golden vrij uitgebreide karaktereisen voor het toelaten van mensen tot deze posities (1 Tim. 3:1-13, Tit. 1: 5-9).

²³ Het kan niet met zekerheid worden gesteld of er hier chronologische fasen onderscheiden moeten worden, of enkel verschillende aanpakken in de verschillende gemeentes. Hoe dan ook lijkt het alsof Paulus twee verschillende sporen handhaaft.

²⁴ Van Ginkel legt treffend de nadruk op het veelvuldige gebruik van sun- bij de imperatieven die Paulus gebruikt: de gemeente en hij tezamen zijn verantwoordelijk. Van Ginkel, *De ouderling*, 33.

²⁵ In dit overzicht wordt de vraag naar het auteurschap van deze brieven niet als relevant beschouwd. Ofwel is hier een ontwikkeling in de ambten zichtbaar van na Paulus, of Paulus zelf heeft zich in zijn denken sterk ontwikkeld. Hoe dan ook kunnen deze brieven gezien worden als latere ontwikkelingen ten opzichte van de onbetwiste Paulinische brieven.

Al met al kan gesteld worden dat er uit het Nieuw Testament geen coherente, breed ingevoerde ambtsstructuur voortvloeit. Dit feit alleen is genoeg aanleiding om van ambten en functies in de christelijke gemeentes een ingewikkeld punt te maken. We zullen echter zien dat ook enkele aanzetten tot ambten en functies waar het Nieuw Testament wel over spreekt, niet onveranderd ingevoerd worden in de groeiende christelijke kerk.

De vroege kerk

In de eeuwen die volgen is qua ambtstheologie de focus vooral gericht op de episkopos, de bisschop, die al snel opstijgt als leider over de lokale en bovenlokale christelijke kerk, met de oudsten en diakenen tot steun. Presbyter en bisschop ontstaan dus als twee aparte functies. Theorieën over hoe die ontwikkeling heeft plaatsgevonden zijn grofweg in twee categorieën in te delen: de bisschoppen zijn rechtstreeks tot hun verhoogde functie aangesteld door de apostelen, of ze zijn opgekomen vanuit het presbyterium als primus inter pares.²⁶ In 1 Clemens, geschreven aan het einde van de eerste eeuw na Christus, lezen we nog het door elkaar gebruiken van de termen presbyter en episkopos.²⁷ Iets later schrijft Ignatius van Antiochië over een heldere scheiding tussen de episkopos en de presbyters, waarbij beiden zeer hoog geacht worden.²⁸ Voor het omschrijven van deze ontwikkelingen is echter dezelfde voorzichtigheid geboden als bij de hierboven besproken ontwikkelingen omtrent de oudsten. Kenneth A. Strand stelt bijvoorbeeld dat er ten oosten van de Egeïsche Zee eerder enkelvoudige bisschoppen waren dan in het westen, dit vanwege allerlei redenen zoals opkomende ketterijen in het oosten en republikeinse en democratische neigingen in het westen.²⁹ In de eerste eeuwen ontwikkelden de gemeentes zich lokaal verschillend vanwege dit soort onderlinge verschillen, en het zou nog lang duren voordat er één gecentraliseerde kerkvorm was.³⁰

Terwijl de bisschop een bovenlokale functie inneemt en een garantie van eenheid en apostoliciteit beoogt te zijn (uitmondend in de figuur van de paus), verandert ook het ambt van de oudsten wezenlijk. De eucharistie krijgt steeds sterker een offerkarakter, een ontwikkeling die hier enkel aangestipt kan worden, wat zorgt voor een sacralisatie van zowel het bisschopsambt als het presbyterambt. Dit heeft ook als gevolg dat de term priester steeds breder gebruikt wordt voor beide ambten. De centrale taken van de eerste presbyters, pastorale zorg en onderwijs, worden secundair ten opzichte van de sacramentele verantwoordelijkheid. Een andere ontwikkeling is dat het collegiale van het presbyterambt op de achtergrond raakte. Waar er eerst sprake was van één bisschop met meerder presbyters om zich heen, worden presbyters steeds vaker individueel uitgezonden naar kleinere plaatsen, waar zij de pastorale zorg en het onderricht op zich nemen. Dit beeld verspreidde zich, waardoor enkelvoudige presbyters steeds meer de norm werden.³¹

De leiderschapsstructuren die in het Nieuwe Testament te vinden waren, bleken moeilijk één op één in te stellen in de groeiende christelijke kerk. Geïnspireerd door de eerste jaren van de christelijke gemeentes en de leer van de apostelen, maar gesteld voor nieuwe uitdagingen, ontwikkelt

²⁶ Kenneth A. Strand, 'The Rise of the Monarchical Episcopate', *Andrews University Seminary Studies* 4 (1966) 65-88, aldaar 67. Strand wijst erop dat deze twee denkrichtingen veelal gemotiveerd worden door de kerkelijke achtergrond van waaruit geredeneerd wordt.

²⁷ 1 Clem. 42:4-5; 44:5 e.a.

²⁸ Ignatius, *Brief aan de Tralliërs*, 2:1-3.

²⁹ Strand, 'Monarchical Episcopate', 87-88.

³⁰ Hiëronymus van Stridon (347-420 n.Chr.) schrijft bijvoorbeeld nog dat presbyters en bisschoppen duidelijk één en hetzelfde zijn volgens de apostolische leer; Hiëronymus van Stridon, *Brief 146*, 1:1.

³¹ Roger Beckwith, *Elders in Every City* (Reading 2003) 77.

de vroege kerk zich naar een hiërarchisch ambtsmodel met sterke nadruk op de sacramenten. De presbyter is veranderd van een lokale, collegiale herder-leraar, naar een behoeder van het sacrament en veelal enkelvoudig leider van een lokale gemeente. Op deze ontwikkelingen volgden nog vele anderen die hier niet allen besproken kunnen worden. Een groot breekpunt voor de ambtstheologie was echter de Reformatie. Daarom zal daar de geschiedenis hervat worden.

Reformatie

Omdat de beschrijving van deze geschiedenis zal eindigen in de Protestantse Kerk in Nederland, waarin een gereformeerd-presbyteriale kerkstructuur is ingevoerd, zullen we door de Reformatie de gereformeerde lijn volgen. Hierbij kunnen we niet om Johannes Calvijn heen en zijn invloedrijke gedachten over ambt en kerk.³²

Calvijns uitgangspunt voor het spreken over het ambt komt duidelijk naar voren in zijn hoofdwerk, de *Institutie*. Hij benadrukt dat ambten de vorm zijn waarin God over de kerk wil regeren. God geeft de macht niet uit handen, maar regeert zelf door o.a. de ambten. Calvijn spreekt hier van een “plaatsvervangende werkzaamheid, niet om op hen zijn recht en eer over te dragen, maar alleen om door hun mond zijn eigen werk te volbrengen, gelijk ook een handwerksman tot het maken van zijn werk gereedschap gebruikt.” Hoewel Calvijn dit zelf nergens doet, is ‘Christusrepresentatie’ als term veel gebruikt voor deze werkzaamheid. Dit heeft volgens Calvijn ook een pedagogische functie, waarbij mensen nederigheid leren door Gods woorden van een medemens aan te nemen en niet direct uit Gods mond. Het feit dat niet “ieder genoeg was voor zichzelf,” maakt gemeenschap noodzakelijk, waarbij Calvijn Ef. 4 aanhaalt, een tekst die verderop ook centraal zal staan.³³ Dit initiatief van Godswege betekent ook een gepaste nederigheid door ambtsdragers. Volgens Calvijn zijn zij tenslotte niets meer dan “een of ander mensje uit het stof opgerezene.”³⁴

Een belangrijk gegeven voor Calvijn was zijn functionele benadering van de ambten. De waarde van een ambt lag voor hem volledig in de uitvoering van een taak; voert een ambtsdrager zijn taak niet uit, dan kan er niet gesproken worden van een ambt.³⁵ Hiermee reageert hij tegen de apostolische successie, priesterwijdingen en andere ontologische benaderingen van het ambt.³⁶ Dit is dan ook zijn grootste kritiekpunt tegen de katholieke kerk van zijn tijd: men bedient zich van ambtelijke titels, maar die betekenen in de praktijk niets en zijn dus enkel ijdelheid.³⁷ Het ambt is dienst aan het Woord.

Centraal voor de missie van Calvijn was om de kerk terug te brengen naar haar oorsprong, ook als het gaat om de ambten. Die oorsprong ligt hoofdzakelijk in het Bijbels getuigenis. In zijn behandeling hiervan begint Calvijn bij het vijfvoudig ambt van Ef. 4. Hierbij schrijft hij dat de apostelen,

³² Het denken over het ambt van Calvijn is genoeg stof voor een onderzoek in zichzelf, zeker gezien de ontwikkelingen en veranderingen die hierin zichtbaar zijn. Met C. Graafland wordt hier de beperking gehandhaafd dat Calvijns uiteindelijke werken als leidend worden gezien; hierop bouwde het gereformeerd protestantisme verder. C. Graafland, *Gedachten over het ambt* (Zoetermeer 1999) 55.

³³ Johannes Calvijn, *Institutie IV* (1559) III, par. 1-3. De vertaling door C.A. de Niet is steeds gebruikt tenzij anders aangegeven.

³⁴ *Ibidem*, III, par. 1. Deze bekende quote komt uit de vertaling door A. Sizoo.

³⁵ Graafland, *Gedachten*, 56-57. Deze functionele benadering is ook bij Luther te zien; Van der Borght, *Het ambt*, 88-89.

³⁶ H. Berkhof gebruikt deze kritiek tegen het ontologisch verstaan van het ambt in zijn mening dat een ambt onmogelijk levenslang kan aanhouden. Tot die conclusie is men in de gereformeerde traditie m.b.t. de predikant vooralsnog niet gekomen. H. Berkhof, *Wat is er aan de hand met het ambt?* (Den Haag 1969) 42.

³⁷ Van der Borght, *Het ambt*, 172.

profeten en evangelisten niet zijn ingesteld in de kerk, “om daar voortdurend te blijven, maar slechts voor die tijd, in welke kerken opgericht moesten worden (...).”³⁸ Deze zijn buitengewone ambten, en duiken soms op in de geschiedenis, in tegenstelling tot de onmisbare ambten voor de kerk; herders en leraren. De herders zijn verantwoordelijk voor verkondiging, tucht en de sacramenten in een lokale gemeente, terwijl de leraren zich hoofdzakelijk met de leer bezighouden.³⁹ Aan 1 Kor. 12:28 ontleent hij nog twee onmisbare ambtstaken: regeren en zorgdragen voor armen. Laatstgenoemde is de taak van diakenen. Het regeren brengt Calvijn onder bij ouderen, door het volk gekozen, die in een raad het herdersambt bijstaan.⁴⁰ Opvallend is dat er zo bij Calvijn één kernambt ontstaat, de herder (ook wel episkopos, presbyter, dienaar van het Woord), waarbinnen de leraar en de regeerder bijstaan in een onderdeel ervan, respectievelijk leer en opzicht.⁴¹ Naast dit kernambt van het Woord staat het ambt van de zorg; het diakenambt.

Ook in de eerste ontwikkelingen van de vroege kerk ziet Calvijn de wortels waar hij naar terug wil. Zo geeft hij in zijn *Institutie*, nadat hij het Bijbels spreken over de kerkregering heeft behandeld, een positieve verhandeling over de vroege kerk. Hij beschrijft de opkomst van bisschoppen (als *primes inter pares*), aartsbisschoppen en patriarchen vrij positief,⁴² als ook enkele ontwikkelingen in het verkiezen van bisschoppen.⁴³ Dit alles ontwikkelde zich ofwel omdat de tijd erom vroeg of voortbordurend op het Bijbels getuigenis en was dus goed. Hiermee was het normatief kader van Calvijn wat betreft de ambten verruimd en nam hij meer voorbeelden aan boord dan enkel Schriftwoorden. Hiermee bood hij ook ruimte voor andere tijdsgebonden ontwikkelingen in de kerk.

Ondanks de grote invloed die Calvijn heeft gehad tijdens de Reformatie, waren zijn ideeën enkel de start voor verdere ontwikkelingen. Van der Borghht biedt een vergelijking tussen enkele gereformeerde belijdenisgeschriften en kerkorden die na de *Institutie* geschreven zijn. Hij beschrijft de ontwikkeling met betrekking tot de ouderling als volgt: “Waar het ouderlingambt bij Calvijn slechts een hulpambt was bij het herdersambt, krijgt dit ambt in de kerkorden een steeds belangrijkere taak in het regeren van de kerk. Het bestuurlijk vacuüm dat ontstaat bij het wegvallen van de overheidssteun, wordt opgevuld met verkozenen uit de gemeente, die niet alleen tuchtopzicht maar ook breder beleidswerk in de kerk voor hun rekening gaan nemen.”⁴⁴ Deze ontwikkeling, die resulteerde in de centrale positie van de kerkraad, had ook zeker te maken met angst voor machtsmisbruik door alleen

³⁸ Calvijn, *Inst. IV*, III, par. 4.

³⁹ Van der Borghht wijst op de ongemakkelijke plek die het leraar/doctorambt inneemt in Calvijns ambtsdenken, aangezien diens taakgebied ondergeschikt lijkt te zijn aan de omvattende taak van de herder. Van der Borghht, *Het ambt*, 138-139.

⁴⁰ Let wel: anciens, ouderen. Het woord presbyter wordt hier niet gebruikt. Calvijn, *Inst. IV*, III, par. 8-9. Opvallend is dat Calvijn zonder aarzeling de andere in 1 Kor. 12 genoemde taken afwijst als tijdelijk; wonderen doen, genezing en klanktaal.

⁴¹ Voor deze conclusie was het nodig om van der Borghht te volgen in zijn vertaalkeuzes. Hij wijst erop dat er maar één figuur als ouderling vertaald moet worden (de herder/presbyter), en dat de regeerders/ouderen veelal onterecht als ouderling zijn vertaald, zo ook door Sizoo. Van der Borghht, *Het ambt*, 143, 146.

⁴² Calvijn, *Inst. IV*, IV, par. 2-4. Graafland noemt enkele voorbeelden van andere teksten van Calvijn waarin hij minder positief is over het opklimmen van de bisschop; Graafland, *Gedachten*, 45-46. Graafland schrijft daarbij dat de context van die teksten gekleurd was door het concilie van Trente, waarin ouderling en bisschop verder uit elkaar waren getrokken. In zijn laatste beoordeling van de bisschop lijkt Calvijn toch positief; Graafland, *Gedachten*, 50.

⁴³ *Ibidem*, IV, par. 10-13.

⁴⁴ Van der Borghht, *Het ambt*, 183-197, aldaar 197. Van Ginkel voegt hieraan toe dat de positie van de ouderling verstevigd wordt tijdens de opkomst van de burgerij; het past in het tijdbeeld. Van Ginkel, *De ouderling*, 142.

heersende dienaren van het Woord. De schijnbare openheid die Calvijn had voor een bisschopsambt, redenerend vanuit diens goede functioneren in de vroege kerk, vond weinig weerklank in de verdere Reformatie.

Als we de stap zetten naar de Nederlandse context, zien we in de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561) dat de terminologie van Calvijn nog gehandhaafd wordt: er zijn herders/dienaren nodig, waarnaast ook opzieners en diakenen. De leraar van Calvijn is hier, net als in veel vergelijkbare documenten, verdwenen. Ook wordt er expliciet gesteld dat alle dienaren van het Woord gelijke macht en gezag hebben; de enige bisschop is Christus.⁴⁵ Tijdens het convent van Wezel (1568), dat door Nederlandse gereformeerden werd gehouden, wordt al stevig ingezet op de ouderling. Deze werkt vrijwel zelfstandig en doet huisbezoeken over een eigen wijk.⁴⁶ Voor heerszucht van de kant van de dienaar van het Woord wordt gewaakt.⁴⁷ De Dordtse kerkorde van 1619, een document dat voor de gereformeerde kerkgenootschappen in Nederland nog als basis heeft gediend tot de dag van vandaag, was een poging om de gereformeerde kerkstructuur vast te leggen. Hierin is sprake van de Calvinistische vierdeling: dienaar, leraar, ouderling en diaken.⁴⁸ Opvallend is de taakomschrijving van de ouderling, waarbij als eerste taak wordt genoemd: “opsicht te hebben dat de Dienaren / mitsgaders hare ander medehulpers ende Diakenen hare Ampt getrouwelijcken bedienen.”⁴⁹ Opzicht over de mede-ambtsdragers wordt hier, naast huisbezoek en onderwijs, als centrale verantwoordelijkheid aan de ouderling gegeven. Dit getuigt van het toen heersende wantrouwen tegen zelfstandige en enkelvoudige ambten. Ouderling en diaken krijgen twee jaar als standaard ambtstermijn.⁵⁰ Tot slot is art. 84 opvallend, waarin gesteld wordt dat geen kerken over andere kerken, geen dienaren over andere dienaren en geen ouderlingen/diakenen over andere ouderlingen/diakenen heerschappij zullen voeren. Bisschoppen lijken hiermee uitgesloten, maar onduidelijk is hoe het zit met heerschappij van dienaren over ouderlingen/diakenen en visa versa.

Als we dan evalueren wat de impact van de Reformatie op het (ouderling)ambt is geweest, hier beperkt tot de gereformeerde stroming, dan vallen twee termen op: collegialiteit en opzicht. Geschetst is hoe via het hulpambt van Calvijn, de regeerder, een meervoudig en lokaal ambt in de kerk is opgekomen. Niet alleen zorgde deze meervoudigheid tussen de ouderlingen onderling voor collegiaal toezicht en contact; ook de dienaren van het Woord hadden nu in de directe omgeving ambtsdragers om zich heen die meedeelden in de verantwoordelijkheid van herderlijk opzicht en het bewaken van de rechte leer. Niet voor niets werden de nieuwe ouderlingen al snel toegerust met verantwoordelijkheden om opzicht over de dienaren te voeren. Opzicht valt als tweede term op omdat dat het hele gereformeerde denken over de ouderling bepaalt. Bij Calvijn is de regeerder in het leven

⁴⁵ Nederlandse Geloofsbelijdenis, art. 30.

⁴⁶ De artikelen van de samenkomst te Wezel, H.4. Opgevraagd via: <http://www.kerkrecht.nl/sites/default/files/Acta%2016e%20eeuw%20-%201%20-%20Wezel%201568.pdf>, geraadpleegd: 20-9-18.

⁴⁷ Dit is goed te zien in een rij van zonden die beschreven staat waaraan een dienaar zich niet schuldig mag maken. De rij komt uit de Discipline Ecclésiastique, maar eraan is toegevoegd: “openlijke zucht naar heerschappij over de Kerk en over ambtgenoten.” Zie: ‘Artikelen van het Convent van Wezel’ in: Bakhuizen van den Brink, Dankbaar e.a. red., *Documenta Reformatoria deel I* (Kampen 1960) 181-191, aldaar 189.

⁴⁸ Dordtse Kerkorde (1619), art. 2. Opgevraagd via: <http://www.kerkrecht.nl/node/439>, geraadpleegd: 24-9-18.

⁴⁹ Ibidem, art. 23.

⁵⁰ Ibidem, art. 27.

geroepen met specifiek dit gebied als taak. Ook naarmate de ouderling meer taken op zich nam, bleef de originele intentie van de functie doorklinken.

Naast het gereformeerde en het katholieke ambtsdenken was er nog een denkstroming actief die rond de Reformatie aan kracht toenam. Die bestond uit verschillende groepen die bezwaar maakten tegen enige vorm van ambten en posities in de kerk, daarbij vaak refererend aan beschrijvingen in Handelingen van de vroege, egalitaire christelijke gemeenschap en de notie van het priesterschap van alle gelovigen (1 Pet. 2:9). Veelal wordt deze stroming aangeduid als het congregationalisme.⁵¹ Omdat in dit onderzoek de gereformeerde ambtslijn wordt gevolgd zal deze stroming niet nader worden belicht. Ze is relevant omdat er vanuit deze hoek voortdurend kritiek is gevoerd op clericalisering en hiërarchie binnen de gereformeerde stroming, volgens haar eigen maatstaven.

Verdere ontwikkelingen

In de afgelopen eeuwen is vaak met gemengde gevoelens naar de praktijk van de ouderling gekeken.⁵² Terwijl in verschillende belijdenisgeschriften en kerkorden geprobeerd is de ouderling en de dienaar van het Woord op gelijke en daarmee collegiale voet te plaatsen, bleek dit in de praktijk nagenoeg onmogelijk. Hier zijn verschillende redenen voor: de dienaar wordt vaak met meer aandacht verkozen en aangesteld, heeft geen getermineerd ambt, wordt financieel vrijgesteld, bedient sacramenten en is opgeleid voor zijn taak. De vrijwillige, onopgeleide, getermineerde ouderling kan daar niet tegenop. Dat resulteerde veelal in een hogere maatschappelijke status van de dienaar van het Woord, met daarbij het beeld van de ouderling als helper van de dominee. De term 'dominocratie' is veel gebruikt om deze monocratie van de dominees te beschrijven.⁵³ Het hielp hierbij niet dat de verantwoordelijkheid van de ouderlingen om opzicht te voeren over de dienaren van het Woord al snel werd teruggenomen en aan de classes werd gegeven.⁵⁴ Een andere bron van onduidelijkheid rondom de ouderling is de tucht, die in de afgelopen eeuwen en decennia steeds problematischer geworden is voor veel kerkgemeenschappen. In de tucht zat een grote autoriteit besloten, en met het wegvalen ervan verdween ook veel van die autoriteit en status van de ouderling.⁵⁵ De andere taken die ouderlingen door de loop van de tijd op zich hadden genomen, van financiële of organisatorische aard, namen al gauw in omvang toe, waardoor steeds meer een 'regelcultuur' is ontstaan in veel kerken.⁵⁶ Bovenstaande heeft onder andere geresulteerd in een grote moeite om mensen te vinden die in een ambt willen treden.⁵⁷

Ondanks deze moeite werd er in het begin van de afgelopen eeuw in Nederland hoog opgegeven van het gereformeerde ouderlingambt in theorie. Zo noemt O. Noordmans de

⁵¹ Zie voor een kort overzicht: G.D.J. Dingemans, *Een huis om in te wonen* (Den Haag 1987) 123-124.

⁵² Zie voor een kort overzicht: Graafland, *Gedachten*, 157.

⁵³ Van Ginkel, *De ouderling*, 261-262.

⁵⁴ *Ibidem*, 252-254.

⁵⁵ Dit wordt gesignaleerd door: Berkhof, *Wat is er aan de hand*, 49.

⁵⁶ M. Gosker, 'Het ambt, centrum van eenheid of struikelblok in de oekumene', in: A.C. Louwerse red., *Van top tot teen; Een drietal lezingen over Congregationalisme en ambt* (Velp 1996) 17-28, aldaar 21-22. Berkhof schrijft dat er veel onduidelijkheid is ontstaan over ambtelijke en niet-ambtelijke taken, omdat lang niet al het werk door ambtsdragers iets met Christusrepresentatie te maken heeft; Berkhof, *Wat is er aan de hand*, 54.

⁵⁷ Berkhof, *Wat is er aan de hand*, 57.

schriftuitlegging van Calvijn die tot de gereformeerde ouderling leidde van ‘wereldhistorische maat.’⁵⁸ Hij voegde toe: “Toen Calvijn op het bord de pion van de ouderling trok, zette hij daarmee de paus schaakmat.”⁵⁹ Ook A.A. van Ruler was enthousiast. Hij poneerde het presbyteriale als de ‘ongeveer evenaardig schone’ tussenvorm tussen de ‘gewelddadige systematiseringen’ van zowel Rooms-katholieke als congregationalistische kof. ⁶⁰ Ook bij Abraham Kuyper is al dat beeld te vinden van de gereformeerde ouderling als ideale tussenvorm (“het zuivere en beste en door Gods Woord gewilde stelsel van kerkregeering”) tussen die twee polen.⁶¹

Van Ruler gaf zijn betoog voor de gereformeerde ouderling in zijn bijdrage aan de ambtsdiscussies rondom de herziening van de Hervormde kerkorde in 1951. Sindsdien zijn de reflecties op het ambt in Nederland qua enthousiasme wat bekoeld. Typerend is het rapport ‘Wat is er aan de hand met het ambt?’ door H. Berkhof. In de probleemstelling van dit rapport worden thema’s beschreven als het onduidelijke verschil tussen ambten en diensten, de zin en het gezag van het ambt, en de betwistbare vanzelfsprekendheid van de Bijbelse ondersteuning voor het gereformeerd ambtssysteem. Deze vragen kwamen onder andere op uit de groeiende oecumenische dialoog met episcopalen en congregationalisten.⁶² Berkhof ziet de van oorsprong onduidelijke positie van de ouderling bij Calvijn als beginpunt van veel ambtstheologische discussies. Hoewel hij Calvijn dankbaar is voor enkele concepten omtrent het ambt, staat zijn beginpunt bij Calvijn in schril contrast met dat van de eerder genoemde auteurs.⁶³ Voorbij is de tijd dat de Calvinistisch-gereformeerde presbyteriale ambtsstructuur in Nederland een nagenoeg onbetwiste positie had. Vanuit de oecumenische dialoog worden de afgelopen decennia de alternatieven heroverwogen in Nederland, zowel vanuit congregationalistische hoek, met een nadruk op het ambt aller gelovigen,⁶⁴ als uit episcopale hoek, met een focus op de figuur van een bisschop en een thema als apostolische successie.⁶⁵

Met deze nog erg open liggende situatie moet deze beknopte geschiedenis van het (ouderling)ambt in Nederland afgesloten worden. Om de vraag die aan dit hoofdstuk ten grondslag ligt te beantwoorden, moet enkel nog kort gekeken worden naar de ouderling in de huidige kerkstructuur zoals die kerkordelijk in de PKN is uitgewerkt.

De ouderling in de PKN

In deze laatste paragraaf staat de kerkorde centraal als middel om het geheel van bedoelingen en regels rondom de ouderling in de PKN op het spoor te komen. Hiermee valt een belangrijke bron van kennis over de ouderling buiten boord: de praktijk. Voor deze keuze zijn twee redenen aan te voeren. Ten eerste is de praktijk omtrent de ouderling in Nederland, zonder daar zelf praktijkonderzoek naar

⁵⁸ O. Noordmans, ‘Kerkorde en beroep op de Schrift’, in: J. M. Hasselaar, *Dr. O. Noordmans Verzamelde werken V* (Kampen 1984) 391-403, aldaar 395.

⁵⁹ Noordmans, *Kerkorde*, 396.

⁶⁰ A.A. van Ruler, *Bijzonder en algemeen ambt* (Nijkerk 1952) 12.

⁶¹ Abraham Kuyper, *Tractaat van de Reformatie der Kerken* (Amsterdam 1883) 49.

⁶² Berkhof, *Wat is er aan de hand*, 8-10.

⁶³ *Ibidem*, 47-49.

⁶⁴ Dingemans, hoewel niet volledig congregationalist, was een vocaal vertegenwoordiger van deze invloed; Dingemans, *Een huis*, 191-193.

⁶⁵ In de oecumene is de consensus sterk in deze richting opgeschoven, zoals duidelijk te zien in de keuze van het Lima/BEM rapport om de ambtelijke driedeling bisschop - presbyter - diaken de voorkeur te geven; World Council of Churches, *Baptism, Eucharist and Ministry* (Genève 1982) ministry – par. 19-25. Het recente besluit binnen de PKN om over te gaan tot classispredikanten, hoewel met klem geen bisschoppen genoemd, kan niet los gedacht worden van deze oecumenische ontwikkeling.

te doen, erg lastig om toegang toe te krijgen. Sommige noties over de praktijk worden binnen de PKN zelf aangegeven, bijvoorbeeld de moeite om ambtsdragers te vinden.⁶⁶ Er ontbreekt echter een gedegen onderzoek over het huidige functioneren van ambtsdragers in Nederland, wat enkel de theorie, 'de regeltjes,' over laat als studieobject. Een tweede reden is dat het de theorie rondom het ambt is die in een pionierscontext ontvangen wordt en waarmee soms geworsteld wordt. Dat de praktijk op plekken in Nederland afwijkt van de theorie, verandert voor pionierskerken niets aan wat er in de kerkorde staat geschreven.

Kijkend naar de artikelen van de kerkorde, valt op dat het spreken over de gemeente (art. IV) vooraf gaat aan het spreken over het ambt (art. V-VI). Over de gemeente wordt gezegd dat zij als geheel geroepen is tot dienst aan het Woord van God, uitgewerkt in de sacramenten, de prediking en andere kerntaken, met inzet van al haar gaven.⁶⁷ Deze dienst aan het Woord en de daaruit volgende taken zijn vanouds ambtsstaken, we kwamen ze al eerder tegen. Hoewel de term niet gebruikt wordt, kan dus gezegd worden dat er hier wordt ingezet bij het ambt van alle gelovigen als beginpunt voor de ambtstheologie. Dan volgt: "Om de gemeente bij het heil te bepalen en bij haar roeping in de wereld te bewaren is van Christuswege het openbare ambt van Woord en Sacrament gegeven."⁶⁸ In deze zin is veel gezegd: het ambt is niet organisatorisch van oorsprong (vanuit de bovenplaatselijke kerk ingesteld) of democratisch (vanuit de gemeente ingesteld), maar een externe impuls van Christuswege; een gift aan de gemeente. Er is sprake van één ambt van Woord en Sacrament, dat vervolgens wordt uitgesplitst in predikant, ouderling, diaken en andere diensten. Om te voorkomen dat die uitsplitsing afdoet aan de eenheid van het ambt, wordt onmiddellijk gesteld dat de ambtsdragers gemeenschappelijk verantwoordelijk zijn voor alle ambtsstaken in de gemeente.⁶⁹ In dit spreken over één ambt klinkt de ambtsheologie van Calvijn door, met zijn ene ambt van het Woord als uitgangspunt, maar ook de latere ontwikkelingen binnen de gereformeerde traditie klinken mee met de sterke nadruk op gemeenschappelijkheid en collegialiteit binnen het ambt.

Van de ouderling wordt gezegd dat deze in het bijzonder geroepen is tot: zorg voor de gemeenschap als geheel, als ook individuele herderlijke zorg en opzicht, medeverantwoordelijkheid dragen voor de bediening van Woord en Sacrament, en toerusting van de gemeente tot haar roeping. Enkelen onder hen zijn aangesteld om vermogensrechtelijke aangelegenheden te overzien.⁷⁰ Zorg voor de gemeenschap als geheel heeft enerzijds een sociale kant (oog hebben voor mensen, hen aan elkaar verbinden), maar ook de bestuurlijke taak van de ouderling ligt hierin besloten.⁷¹ In de medeverantwoordelijkheid over Woord en Sacrament, die veelal belichaamd wordt door de ambtelijke handdruk aan het begin van een eredienst en ambtelijke participatie in de sacramenten, klinkt door wat we in de Nadere Reformatie al zagen; ook over de predikant en diens ambtswerk wordt opzicht gehouden. Positiever geduid moet de predikant op steun kunnen rekenen van de ouderlingen in de dienst van Woord en Sacrament. De herderlijke zorg en het opzicht zijn vanuit de hierboven beschreven geschiedenis niet weg te denken van het ouderlingschap. Vanuit diezelfde geschiedenis is

⁶⁶ Arjan Plaisier, *Brief aan de kerkraad* (2014) 1. Opgevraagd via: <https://www.protestantsekerk.nl/themas/gemeenteopbouw/het-ambt/brief-kerkenraad>, geraadpleegd: 26-9-18.

⁶⁷ KO PKN, art. IV-1,2.

⁶⁸ Ibidem, art. V-1.

⁶⁹ Ibidem, art. V-2.

⁷⁰ Ibidem, art. V-3.

⁷¹ Aldus P. van den Heuvel, *Toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland – herziene uitgave* (Zoetermeer 2013) 39.

het ook niet verbazend dat deze ambtstaak ook bij de predikant is vermeld. De laatste taak van de ouderling, toerusting van de gemeente tot haar pastorale en missionaire roeping, laat zien dat het ambt niets anders wil dan de gemeente activeren; er worden gemeenteleden juist geen taken uit handen genomen. Pastoraat en missie blijven bij de brede gemeente liggen als taak.⁷² De positie van de ouderling-kerkrentmeester heeft vanwege diens eigenaardige plaats in de kerkorde vaak voor discussie gezorgd. Zij krijgen 'bovendien,' naast de andere ouderling-taken, de vermogensrechtelijke verantwoordelijkheid. Zonder hier te diep op de materie in te gaan, moet gesteld worden dat kerkrentmeesters als zodanig worden aangesteld, en niet uitwisselbaar zijn met andere ouderlingen.⁷³ Hoewel ze dus voluit ouderling zijn en meewerken in de pastorale verantwoordelijkheden van de ouderlingen,⁷⁴ hebben ze een eigen status. De basisregel voor een reguliere kerkraad is dat er naast de predikant ten minste twee 'gewone' ouderlingen, twee ouderling-kerkrentmeesters en drie diakenen zijn aangesteld.⁷⁵

Twee andere subartikelen verdienen kort de aandacht. Ten eerste legt de kerkorde sterk de nadruk op de roeping tot het ambt. Hierbij wordt wederom benadrukt dat dit van Christuswege gebeurt, en bij monde van de gemeente.⁷⁶ Gods initiatief in het ambt wordt benadrukt: Hij stelt ambtsdragers aan. Dit sluit aan bij de christocratie over de kerk die Calvijn met het ambt voor zich zag. Een ander subartikel dat, zeker in een minder geformaliseerde kerkelijke context, aandacht behoeft, spreekt over de 'andere diensten,' die eerder al tezamen met de drie ambten genoemd werden. Het gaat hierbij om bedieningen en functies die in samenwerking met en in opdracht van ambtsdragers worden uitgevoerd en die bijdragen aan de roeping van de kerk.⁷⁷ Niet-ambtelijke kerkelijk werkers en kerkmusici kunnen in een bediening worden gesteld, waarbij ook een moment in een eredienst en een belofte hoort.⁷⁸ Naast bedieningen zijn er functies, zowel betaalde als onbetaalde. Hierbij kan gedacht worden aan administratief medewerkers of schoonmakers; werk dat niet een sterke geestelijke component heeft.⁷⁹ Al met al is het verschil tussen ambtelijk en niet-ambtelijk werk op deze manier gradueel ingevuld. Dit heeft als voordeel dat al het werk in de kerk ergens ingedeeld kan worden, maar als nadeel dat de principiële grenzen tussen ambt en niet-ambt vervagen. In plaats van een zwart-wit onderscheid tussen wel-ambt en niet-ambt wordt nu veel werk in de kerk ingedeeld naar 'ambtelijkheid,' met diensten en functies als tussenstappen. Dit indelen wordt verder bemoeilijkt door bijvoorbeeld de figuur van de ambtelijke kerkrentmeester vis à vis een niet-ambtelijke evangelist. De mate van ambtelijkheid dreigt dan meer te zeggen over de positie van een persoon ten opzichte van diens mede-werkers (bijvoorbeeld wel of geen onderdeel zijn van de kerkraad), dan over de aard van diens werk.

⁷² Bij de bespreking van de taken van de diakenen wordt deze zelfde regel toegepast; ook diakenen rusten gemeenteleden toe tot het vervullen van hun diaconale roeping.

⁷³ P. van den Heuvel, 'Plaats van ouderling-kerkrentmeester', *De Waarheidsvriend* 94 (2006) 105-106.

⁷⁴ Ouderling-kerkrentmeesters kunnen wel van deze pastorale verantwoordelijkheden vrijgesteld worden om hun werklust te verminderen. Hierbij is het echter een bewuste keuze van de kerkraad incl. kerkrentmeesters om binnen hun gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het pastoraat deze keuze te maken. In beginsel doet dit dus niet af aan de pastorale verantwoordelijkheid van kerkrentmeesters. Zie KO PKN, ord. 11-7-2.

⁷⁵ KO PKN, ord. 4-6-3.

⁷⁶ Ibidem, art. V-4.

⁷⁷ Ibidem, art. V-6.

⁷⁸ Ibidem, ord. 3-13a.

⁷⁹ Ibidem, 3-14-1.

Deze onduidelijkheid over verschillende soorten werk in de kerk is ten volle zichtbaar geworden in de discussies rondom de kerkelijk werker. Sinds januari 2013 is het via synodebesluit binnen de PKN de norm dat kerkelijk werkers in een ambt (ouderling of diaken) worden gesteld.⁸⁰ Dit is lang ondenkbaar geweest. De kerk kende al langere tijd betaalde krachten naast de vrijgestelde predikant, maar heeft die krachten altijd buiten het ambt gehouden. Dit is waar de term bediening vandaan komt vanuit de Hervormde kerkorde.⁸¹ Naarmate echter steeds meer kerkelijk werkers een predikant-achtige positie innamen in kerkelijke gemeentes en instellingen, groeide de behoefte naar een ambtelijke inbedding van hun werk, met alle volmachten van dien (preekconsent, sacramentsbevoegdheid).⁸² Ondanks de grote gelijkens tussen het werk van deze kerkelijk werkers en het werk van predikanten, is in 2013 besloten om hen toe te laten tot het ouderling- of diakenambt.⁸³ Net als bij een predikant duurt hun ambt zolang als hun contract bij de gemeente.⁸⁴ Op deze in-ambtsstelling volgden de mogelijkheid tot het toekennen van het preekconsent en zelfs onder bepaalde voorwaarden de sacramentsbevoegdheid.⁸⁵ Al met al kan dit resulteren in een ouderling die geen lid is van de plaatselijke gemeente, die betaald wordt voor diens werkzaamheden, preekconsent heeft en de sacramenten bedient. Bij een vast contract is zijn ambt tevens niet getermineerd. Hoewel er nog wel enige beperkingen zijn die een predikant niet heeft, mag duidelijk zijn dat deze figuur erg weinig meer weg heeft van de gereformeerde ouderling en veel meer van de predikant. Het is ook zeer de vraag of deze ouderling-kerkelijk werker op gelijke en collegiale voet werkt met de andere ouderlingen in de gemeente. Toch is het deze ouderling-kerkelijk werker die meer en meer opduikt in kerkelijk Nederland, onder andere in de pionierscontext. Daarom kon hij hier niet ongenoemd blijven.

Conclusies

In dit hoofdstuk is geprobeerd de volgende vraag te beantwoorden: wat is de functie en theologische lading van het ouderlingambt in de traditionele gereformeerde-presbyteriale kerkstructuur zoals die in de kerkorde van de PKN is uitgewerkt? Terugkijkend op de geschiedenis van dit ambt zijn er twee manieren om het huidige ambt te herleiden: *ouderling*-ambt of *ouderling-ambt*.

De eerst manier focust op het ouderlingambt als teruggaand naar de oudsten van de vroege kerk. In dit beeld wordt sterk gefocust op de collegialiteit en meervoudigheid van het vroege leiderschap van de kerk. We zien dit sterk terug in de wens tijdens de nadere Reformatie om het ouderlingambt als volwaardig ambt te (her)stellen. De presbyteriale trots, te zien bij Noordmans en van Ruler, bestaat daaruit dat in de ouderling een Bijbels verantwoord en perfect midden is gevonden tussen de hiërarchie van de episcopalen en het weglaten van ambten door de congregationalisten. Gebaseerd op het feit dat het gereformeerde kerkmodel vernoemd is naar de figuur van de ouderling,

⁸⁰ Genoemde uitzonderingen hierop betreffen kerkelijk werkers met een te kleine aanstelling (minder dan 12 uur/week) of kerkelijk werkers wiens gemeentes bezwaren hebben ten opzichte van de in-ambtstelling (bijvoorbeeld in het geval van een vrouwelijk kerkelijk werker). Zie de circulaire waarin deze besluiten aan de gemeentes zijn meegedeeld: *Circulaire ouderling-kerkelijk werker* (2013) opgevraagd via:

[http://www.kerkelijkwerkers.nl/documenten/circulaire%20ouderling-kerkelijk%20werker%20januari%202013%20\(1\).pdf](http://www.kerkelijkwerkers.nl/documenten/circulaire%20ouderling-kerkelijk%20werker%20januari%202013%20(1).pdf), geraadpleegd: 17-10-2018.

⁸¹ H.A. Post, *De kerkelijk werker en het ambt* (Kampen 2006) 261.

⁸² Ibidem, 14-16.

⁸³ Volgens Post had dit te maken met een afscherming van het academische predikantsambt en de gereformeerde afkeer van een clerus minor, een hulpprediker; Post, *De kerkelijk werker*, 109; 262. Het is tevens duidelijk dat men niet aan een nieuw vierde ambt wilde uit respect voor de traditie.

⁸⁴ KO PKN, ord. 3-12-6.

⁸⁵ Ibidem, ord. 3-12-10,11, zie ook Gen.reg.KW art. 7.

de presbyter, kan gesteld worden dat de ouderling de kern van de kerkregering uitmaakt. De positie van de predikant in dit beeld is weinig meer dan die van een omhoog geschoven ouderling, een primus inter pares; de Bijbelse term presbyter wordt tenslotte voor beide ambten gebruikt. In de kerkorde van de PKN zien we van deze weg nog sterk de sporen: de ambten zijn duidelijk drievoudig, naast elkaar gesteld en dienen niet over elkaar te regeren. Daarbij is het takenpakket van ouderling en predikant in de kerkorde zeer vergelijkbaar.

De andere weg focust op het ouderlingambt als uitwerking van het ene ambt. Dit zien we o.a. bij Calvijn terug. Er is één ambt van het Woord en alle eventuele onderscheidingen of afsplitsingen daaronder vallen onder dat ene ambt. Ouderlingen (als ook diakenen en eventuele andere ambten) nemen binnen dat ambt een deelverantwoordelijkheid in.⁸⁶ Dat wil niet per sé zeggen dat de ouderling ondergeschikt is aan de dienaar van het Woord; zij delen beide in het ene ambt. Wel ligt dit gevaar uiteraard op de loer, aangezien de predikant vanwege diens privileges en vrijstelling de enige figuur in de kerk is die de volle breedte van het ambt kan uitvoeren. Van deze laatste werking zien we mogelijk de sporen in de dominocratie van de afgelopen eeuwen. In de kerkorde van de PKN wordt met dit beeld gespeeld door in de bespreking van de ambten te beginnen met het ene ambt van Woord en Sacrament.⁸⁷ De positie van de ouderling lijkt in dit beeld veel minder afgebakend en gewaarborgd: er zijn andere taakverdelingen en ambten denkbaar binnen/onder het ambt van Woord en Sacrament.⁸⁸ Het is zelfs niet geheel duidelijk waarom er uitsplitsingen van het ene ambt dienen te zijn.

Via deze twee wegen komen we door de geschiedenis bij de ouderling in de 20^e eeuw uit. Hoe is deze uit de geschiedenis voortgekomen figuur nu samen te vatten? In de inleiding van dit onderzoek is het woord leider al gevallen. Nu, bezien vanuit de geschiedenis van het ambt, is het tijd om die term opnieuw te overwegen. Vooropgesteld moet worden dat de kerkorde van de PKN deze term zelf hanteert als zij spreekt over de kerkraad/ambtelijke vergaderingen.⁸⁹ Maar is de ouderling daarbinnen ook als individueel leider aan te duiden? Bezien vanuit de geschiedenis van het ambt is het terecht dat de PKN enkel voor de ambtelijke vergaderingen de term leiden/leiderschap gebruikt. Het is juist in de collegialiteit dat het leiderschap van ouderlingen haar bestemming heeft. Hun mandaat, hen door God en de gemeente gegeven, vraagt van hen om telkens binnen de kerkraad te functioneren. Een goed voorbeeld hiervan is het oude gebruik om in tweetallen het pastoraal bezoekwerk te doen. De predikant krijgt meer ruimte voor persoonlijk leiderschap, hoewel de kerkgeschiedenis een pendelbeweging laat zien als het gaat om de individualiteit van de predikant ten opzichte van de collegiale kerkraad. Zoals hierboven besproken blijkt de ambtelijk kerkelijk werker in veel gevallen tussen deze twee posities in te vallen.

⁸⁶ Koffeman schrijft over deze deelverantwoordelijkheid van ouderling en diaken dat ze van een fundamenteel andere aard is dan voor de predikant. De gemeenteambten vertegenwoordigen de gemeente, terwijl het ambt van het Woord Christus representeert. Dit geeft de gemeenteambten een eigenheid, meer dan als zij enkel subonderdelen van het ene ambt op zich nemen, maar hierin ligt net zo zeer het gevaar op de loer dat de predikant een hogere positie inneemt dan de andere ambtsdragers. Koffeman koppelt dit onderscheid aan het in oecumenische kring veel gebruikte onderscheid tussen ministry en ordained ministry. Koffeman, *Het goed recht*, 153.

⁸⁷ KO PKN, art. V-1.

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld de leraar bij o.a. Calvijn, maar ook het argument dat Calvijn gebruikte om de apostel, profeet en evangelist geen ambt te geven: daar roept de tijd niet om. Met het verstaan van de tijdsgeest kunnen volgens diezelfde logica dergelijke ambten alsnog worden ingevoerd.

⁸⁹ Zie KO PKN, art. IV-3, art. VI-1 en 4, ord. 4-1-1.

Het leiderschap van een ouderling bestaat er dus uit dat hij/zij deel uitmaakt van een leidinggevend orgaan; de kerkraad. Maar waar bestaat dat leidinggeven van de kerkraad dan uit? Het leiderschap is van geestelijke aard; vanouds zijn ouderlingen/ambtsdragers altijd begaan geweest met toezicht op leer en wandel en eenheid binnen de gemeente. Hierin ligt de kern van hun taak, wat zowel vanuit het Nieuw Testament als vanuit de traditie bevestigd wordt; leiderschap in dienst van Woord en Sacrament. Welke plek bestuurlijke en materiële zaken in het leiderschap moeten opnemen, is echter een open kwestie. Zeker een ambtsvisie die begint bij het ene ambt van Woord en Sacrament van waaruit de andere ambten voortvloeien laat weinig ruimte voor administratieve en organisatorische zaken. Duidelijk is dat deze taken niet de kern van het leiderschap zouden moeten uitmaken. De terugkerende oproep in de kerkorde dat kerkraadsleden andere gemeenteleden moeten activeren en toerusten tot de taken binnen en buiten de gemeente biedt in elk geval een middel om te voorkomen dat alle taken door kerkraadsleden worden uitgevoerd.

Ook pastoraat is niet het uitgangspunt voor het ambt, als het gaat om individuele zorg over gemeenteleden of anderen. De ambtelijke verantwoordelijkheid voor Woord en Sacrament heeft impliciet een sterk pastorale inhoud, waardoor een ambtsdrager diens ambt enkel volwaardig kan uitvoeren door voluit pastoraal actief te zijn. Maar ambtelijk pastoraat moet gezien worden vanuit de dienst aan Woord en Sacrament en kan daar niet los van komen te staan.

Om tot een eenduidig antwoord op de kernvraag van dit hoofdstuk te komen: de ouderling in de traditioneel gereformeerd-presbyteriale kerkstructuur, zoals uitgewerkt in de kerkorde van de PKN, is onderdeel van het collegiale leiderschap over de gemeente met een nadruk op het geestelijk welzijn van de gemeente, daardoor bijdragend aan de dienst van Woord en Sacrament.

Hoofdstuk 2: Pionieren in Nederland

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de pionierscontext die centraal staat in dit onderzoek. Wat zijn diens wortels, welke ontwikkelingen zijn er in Nederland geweest en hoe is de situatie nu? Recente visiedocumenten en rapporten zijn gebruikt als toegang tot deze thematiek. Specifieke aandacht zal uitgaan naar de relatie tussen pionierskerken en de landelijke kerk/traditionele zuster- of moedergemeentes, en naar de thematiek van leiderschap en ambt. Door inzicht te krijgen in de landelijke pionierscontext zijn lokale kwesties in pioniersplekken beter te begrijpen en te analyseren.

Internationale achtergrond

Wat in Nederland gebeurt op het gebied van pionieren is niet los te denken van internationale bewegingen die reacties zijn op decennia van ontkerkelijking en secularisatie die zich in meer of mindere mate in elke Westerse context hebben voorgedaan. De Westerse wereld is nu een post-christelijke wereld en kan nu als mission-field worden bestempeld.⁹⁰ De verschillende bewegingen komen allen voort uit de realisatie dat er geheel nieuwe antwoorden nodig zijn om als kerk relevant te zijn/blijven in de 21^e eeuw. Die antwoorden worden deels gezocht in de ecclesiologie.

Vooraf in Groot Brittannië is de Fresh Expressions-beweging een bekend voorbeeld van deze ontwikkelingen. Deze beweging kwam in een stroomversnelling toen het rapport *Mission-shaped Church* in 2004 werd uitgebracht binnen de Anglicaanse Kerk. Hierin worden tal van vormen genoemd die niet lijken op de traditionele parochie maar die wel op een zekere manier aansluiten bij de netwerken waar mensen onderdeel van uitmaken.⁹¹ Gezocht wordt naar een manier waarop deze alternatieve vormen in gelijke samenwerking met de bestaande parochies kerk kunnen vormen.⁹² Het rapport spreekt van een geïncarneerde aanpak; zoals de parochies geografisch altijd al daar wilden zijn waar de mensen waren, zo willen de Fresh Expressions de maatschappij volgen in haar ontwikkeling; niet langer een geografisch 'waar?', maar een netwerkend: waar en hoe zijn de mensen in deze tijd en kan de kerk met hen zijn?⁹³ De titel van het rapport geeft al aan: Fresh Expressions zijn zoektochten om kerk volledig te laten vormen door haar missionaire inslag. Een veel gehoorde waarschuwing is dan ook: we willen mission-shaped church, niet church-shaped mission.⁹⁴

Robert Doornenbal onderscheidt in zijn onderzoek naar pioniersbewegingen twee grote noemers. Enerzijds noemt hij de Emerging Church Movement, een internationale beweging waar ook de Fresh Expressions veelal onder worden geschaard.⁹⁵ Van deze term is volgens Doornenbal geen breed gedragen definitie. Ze omvat zowel bestaande kerken die een missionaire ontwikkeling doormaken als volledig nieuwe initiatieven. Hiernaast is er de meer Amerikaans georiënteerde Missional Church Movement, met een vergelijkbare verzameling initiatieven. Doornenbal slaagt er uiteindelijk niet in om, afgezien van enkele kleine verschillen, de bewegingen erg scherp van elkaar te

⁹⁰ Robert Doornenbal, *Crossroads* (Delft 2012) 34.

⁹¹ Graham Cray red., *Mission-shaped Church* (Londen 2004) 44. Opvallend is dat deze vormen onderling zeer van elkaar verschillen. Fresh Expressions ontwijkt daarmee mogelijk de valkuil een nieuw eenduidig kerkmodel voor te stellen dat het parochiemodel zou vervangen.

⁹² Ibidem, vii.

⁹³ Ibidem, 12.

⁹⁴ David Goodhew, Andrew Roberts en Michael Volland, *Fresh!* (Londen 2012) 104-105.

⁹⁵ Michael Moynagh onderscheidt de Fresh Expressions echter van deze beweging met als verschil dat emerging churches veelal buiten kerkverbanden ontstaan en Fresh Expressions binnen die verbanden. Het geeft aan hoe diffuus deze bewegingen zijn en hoe weinig gecentraliseerd. Michael Moynagh, *Church for Every Context* (Londen 2012) xi-xiii.

onderscheiden. Sterker nog; hij combineert de beide bewegingen in één term: de Emerging-Missional Conversation. Hij ziet dermate veel overeenkomsten tussen de bewegingen dat hij ze in zijn onderzoek het liefste combineert.⁹⁶ Vanwege de weinig gecentraliseerde en diffuse aard van deze bewegingen is het nagenoeg onmogelijk om getalsmatig iets over ze te zeggen. Het enige cijfer dat genoemd kan worden is dat de Fresh Expressions beweging anno 2016 wereldwijd ongeveer 3000 initiatieven telt volgens hun eigen telling.⁹⁷

Michael Moynagh onderscheidt nog twee andere bewegingen die veelal samengaan met de genoemde bewegingen maar soms een aparte status hebben: church planting en New monasticism. Kerkplanting gaat veelal samen met de eerder genoemde initiatieven omdat daarin ook nieuwe bewegingen worden gestart. Moynagh noemt echter dat church plants in Groot Brittannië vaak weinig contextueel zijn en erg gericht op de zondagochtend, twee eigenschappen die binnen de grotere pioniersbewegingen veelal zijn afgezworen.⁹⁸ Initiatieven binnen New monasticism hebben een wat ingewikkelde relatie tot de term kerk, mede geïnspireerd door het in de geschiedenis gegroeide onderscheid tussen klooster en kerk. Dit geeft deze initiatieven ook een wat andere plek binnen de pionierscontext.

Al met al gebeurt er op internationaal vlak ontzettend veel op het gebied van pionieren.⁹⁹ Tegelijkertijd is het lastig om de initiatieven in te kaderen en te definiëren. De onderlinge accentverschillen en verschillen in achterliggende theologiën zijn zeer groot. De enige uitzondering hierop is de Fresh Expressions-beweging, die binnen de kaders van één, vrij gecentraliseerd kerkgenootschap beweegt. Maar ook daarbinnen zijn uiteenlopende drijfveren en einddoelen actief. Met Fresh Expressions als casus kan gekeken worden naar het denken achter deze vorm van pionieren.

Wat maakt een pioniersplek?

Vier termen zijn centraal voor Fresh Expressions en kunnen ook voor vergelijkbare bewegingen worden genoemd: missional, contextual, formational en ecclesial.¹⁰⁰ Het missionaire¹⁰¹ aspect van Fresh Expressions is sterk gelinkt aan het Missio Dei concept: God is fundamenteel missionair, uitgaand naar de wereld. Daarmee is de kerk geroepen om in die beweging, Gods missie, mee te bewegen; missie ligt dus ook in het DNA van de kerk.¹⁰² Het is niet iets wat de kerk erbij doet, of als middel kan inzetten om het lidmaatschap te vergroten, maar de kern van diens bestaan. Missio Dei betekent ook dat de kerk God moet volgen daar waar Hij aan het werk is; een zoekende houding in plaats van een vooringenomenheid over het hoe en wat van missie. De missionaire inslag van Fresh Expressions

⁹⁶ Doornenbal, *Crossroads*, 2-9.

⁹⁷ <http://freshexpressions.org.uk/about/what-is-a-fresh-expression/>, geraadpleegd: 8-11-2018.

⁹⁸ Michael Moynagh, *Church for Every Context*, x-xi.

⁹⁹ Het woord pionieren wordt binnen Nederland aanzienlijk meer gebruikt dan eruiten in de beschrijving van deze opkomende missionaire bewegingen. Het is echter in Nederland de geaccepteerde term geworden en het gebruik ervan schaadt de beschrijving van internationale ontwikkelingen niet; vandaar dat voor deze term gekozen is.

¹⁰⁰ Goodhew e.a., *Fresh!*, 76. Zie ook: Michael Moynagh, *Church for Every Context* (Londen 2012) xv. Beide auteurs ontlenen deze vier termen aan de Fresh Expressions-beweging zelf.

¹⁰¹ Er is reden om het Engelse 'missional' niet met missionair te vertalen, aangezien dit Nederlandse woord een directe vertaling is van 'missionary,' een woord met een andere lading. Zie: Doornenbal, *Crossroads*, 3; noot 14. Bij gebrek aan een beter alternatief in het Nederlands is toch voor deze vertaling gekozen, waarbij dus consequent wordt gedoeld op het Engelse missional/mission.

¹⁰² Cray, *Mission-shaped Church*, 85.

betekent dat deze gemeenschappen zich primair focussen op hen die nog geen plek in de kerk hebben gevonden.¹⁰³

De contextuele pijler van Fresh Expressions houdt in dat een kerkgemeenschap haar boodschap en haar praxis zo vormt dat barrières ten opzichte van de omgeving tot een minimum worden beperkt; men wil kerk zijn op een manier die geen onnodige afstand schept tot de omgeving. Imperialisme en syncretisme zijn hier de gevaren; ofwel het geringschatten van bepaalde lokale gebruiken en ideeën, ofwel het niet durven/willen tegenspreken en daarmee incorporeren van het lokale, ook wanneer het in schril contrast staat met het evangelie. Hier zal een nauwe tussenweg moeten worden bewandeld, veelal aangeduid als 'inculturation.'¹⁰⁴

Het derde aspect, het vormende of opbouwende, houdt in dat groei in de aard van Fresh Expressions ligt. Discipelen maken (Mat. 28) staat dus centraal, maar ook het helpen ontwikkelen van mensen en gemeenschappen, relaties. Groei moet hier dus zeker niet enkel getalsmatig worden opgevat. Forming kan ook transforming zijn.

Tot slot zijn Fresh Expressions kerkelijk. Michael Moynagh onderscheidt drie modellen voor missie: een attractional model, waarbij mensen naar de kerk worden uitgenodigd, een engaged model, waarbij kerkleden buiten de kerkmuren contacten aangaan, om hen later alsnog in de kerk uit te nodigen, en een incarnational model. Binnen dit laatste model gaan gelovigen naar een context en blijven ze daar, een gemeenschap vormend op de plek waar ze wonen, werken en leven. Zo ontstaan er geen 'stepping-stones,' tussenstadia richting de kerk, maar ontstaat er kerk ter plekke.¹⁰⁵ Fresh Expressions willen dus voluit kerk zijn volgens dat geïncarneerd model. Hiermee worden veel vragen opgeroepen: wat is kerk, wanneer is iets voluit kerk? Hoeveel kan er aan de vorm van kerk zoals we dat kennen worden gesleuteld voordat er echt iets geheel anders ontstaat? Kan er überhaupt aan vorm gesleuteld worden zonder dat de inhoud mee verandert?

Met deze vier begrippen is nog niet geheel duidelijk wat nu het onderscheidende is van een Fresh Expression, en daarmee van een pioniersplek. Is niet elke kerkgemeenschap geroepen om missionair, contextueel en opbouwend te zijn? En het enige dat er met het vierde punt, kerkelijkheid, wordt beoogd, is dat er juist geen kwalitatief verschil is tussen een traditionele kerkgemeenschap en een pioniersplek. Het zou kunnen dat het onderscheidende wordt gezocht in het meer van de pioniersplekken: meer missionair, meer contextueel, meer vormend/opbouwend, misschien zelfs meer kerkelijk? Met die houding ontstaat echter een ongewenste concurrentiestrijd tussen pionierskerken en meer traditionele kerken. Bovendien strookt niet dit met het beeld van de 'Mixed Economy,' het breed gedragen ideaal dat traditionele en pionierskerken op gelijke grond naast elkaar moeten bestaan: "The prospect is not of contextual churches growing more like inherited church, as some may hope, nor traditional churches rushing to become something new. It is more likely that

¹⁰³ Goodhew e.a., *Fresh!*, 78-80. De auteurs van dit boek benadrukken aldaar dat de inhoud van missie sterk kan verschillen en dat hierover de meningen ook ver uiteen lopen. Hier speelt de theologische vraag naar de content van de redding door Christus en de aard van het evangelie. Dat er echter goeds uitgaat van God naar de wereld en dat de kerk dat goede mag ontvangen maar ook vooral mag helpen uitdelen, staat voorop.

¹⁰⁴ Ibidem, 88.

¹⁰⁵ Moynagh, *Church for Every Context*, xvi.

churches will bless each other *because* of their diversity.”¹⁰⁶ Met het hanteren van de genoemde vier begrippen kan deze gelijkheid beredeneerd worden; beide soorten kerk zijn voluit kerk. Maar is er een doorslaggevend en principieel onderscheid? Het enige onderscheid dat a priori, dus zonder naar de daadwerkelijke praxis van pioniers- en traditionele kerken te kijken, genoemd kan worden, is de volledige gerichtheid van pioniersplekken op hen die nog geen plek in de kerk hebben. Natuurlijk moeten ook traditionele kerkgemeenschappen oog hebben voor hen die zich in hun midden niet thuis voelen, maar dit is aanzienlijk meer uitgesproken het geval in de pionierscontext.

De vraag is echter of er niet meer gezegd moet worden over het a priori onderscheid tussen de twee verschillende soorten van kerk-zijn. Tenslotte nemen de pioniersplekken de meest uiteenlopende vormen aan, veelal ver verwijderd van de gevestigde kerk. Hoe zit het bijvoorbeeld met de sacramenten? Met de leer? En, van groot belang voor dit onderzoek: hoe zit het met het leiderschap en de relatie tot de traditionele/moederkerk? Op dit soort thematiek worden de spannende discussies gevoerd en daarvoor is het nodig om van de abstracte a priori eigenschappen van pioniersplekken in te zoomen op hun praxis. Dit zal echter in dit onderzoek pas gebeuren met het zicht op de Nederlandse pioniersplekken, en daarvoor is het nodig om eerst de Nederlandse context te schetsen.

Pionieren binnen de PKN; de cijfers

Het is moeilijk om scherpe lijnen en harde getallen te krijgen in het beschrijven van zoiets fluïde als pionieren. De term is bijvoorbeeld pas sinds ongeveer 10 jaar in officieel gebruik binnen de PKN. Dit betekent dat er veel initiatieven van voor die tijd zijn geweest die niet binnen de nu bekende getallen vallen. Ook is het proces nog gaande om uit te drukken wat nu in Nederland een pioniersplek is. Zolang die kaders niet scherp zijn, en misschien zullen ze dat wel nooit worden, kan het geheel van pionieren in Nederland niet overzien worden. Daarom zullen enkel de officiële, door de PKN als zodanig erkende pioniersplekken meegerekend worden. Ook initiatieven binnen andere kerkgenootschappen, die in enkele gevallen al langere tijd aan het pionieren zijn dan de PKN, zullen buiten beschouwing gelaten worden.¹⁰⁷

Daarvan waren er voor 2013 zeven.¹⁰⁸ Deze ‘eerste generatie’ lijkt terugkijkend veel weg te hebben van kerkplanting. De gemeentes zijn gesticht op die plekken waar vanwege nieuwbouw nog geen andere gemeente was, en tegelijkertijd nam men van de gelegenheid gebruik om het kerk-zijn opnieuw te overdenken. Tevens had men een sterke focus op de zondagse eredienst.¹⁰⁹ Eind 2012 is

¹⁰⁶ Moynagh, *Church*, 446. Schuingedrukte letters horen bij het citaat. Moynagh gebruikt de term *inherited church* waar in dit onderzoek traditionele kerk wordt genoemd, en *contextual church* voor nieuwe vormen van kerk-zijn.

¹⁰⁷ Martijn Vellekoop, *Toespraak symposium pionieren ‘Op Hoop van Zegen’* (2017) 2. Opgevraagd via: <https://www.lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2017/01/Toespraak-Vellekoop-symposium-10-februari-publicatie.pdf>, geraadpleegd: 9-11-2018.

¹⁰⁸ Scriba van de PKN René de Reuver schrijft dat het woord pionieren pas in 2012 voor het eerst in een beleidsdocument wordt genoemd (Arjan Plaisier red., *De hartslag van het leven; visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland* (Zoetermeer 2012) 35.). Dat doet de vraag rijzen of de pioniersplekken van de eerste generatie al voor 2012 als zodanig werden aangeduid. Dit is het geval: een predikant van één van de pioniersplekken van de eerste generatie geeft in een voor dit onderzoek afgenomen interview aan dat hij als pionier/predikant is aangesteld vóór 2012. Zie: René de Reuver, ‘Kerkvormen die passen bij de tijd’, in: Vellekoop, *Op Hoop van Zegen*, 19.

¹⁰⁹ Vellekoop, *Op Hoop van Zegen*, 4. Er waren echter ook onder de eerste generatie al initiatieven die weinig weg hadden van het traditionele kerkbeeld en dus niet onder traditionele kerkplanting gevoegd moeten worden.

de pioniersbeweging echt door de PKN ingezet met de wens en de financiële impuls om 100 extra pioniersplekken te starten of te ondersteunen. Om mee te doen moest een initiatief protestants-christelijk zijn, missionair en gericht op gemeenschapsvorming. 80 van de plekken zouden binnen de parochiale structuur plaatsvinden (herstarten van wijkgemeentes of het starten van een initiatief vanuit een wijk) en de overige 20 zouden zich buiten de structuur ontwikkelen.¹¹⁰ Van deze 100 plekken waren er in januari 2017 84 daadwerkelijk gestart.¹¹¹ Op dat moment heeft de PKN ruimte om nog eens 25 nieuwe initiatieven per jaar te ondersteunen.¹¹²

Pionieren binnen de PKN: doel en praxis

Pioniersplekken worden volgens de website van de werkgroep pionieren als volgt aangeduid: “Een pioniersplek is een nieuwe vorm van kerk-zijn, voor mensen die niet naar een kerk gaan.” Drie basiseigenschappen worden hierbij genoemd: contextualiteit, werken vanuit gedeeld geloof, en duurzame gemeenschapsvorming.¹¹³ Duidelijk is dat hiermee de taal van een beweging als Fresh Expressions niet volledig is overgenomen, hoewel de verschillen klein zijn.¹¹⁴ In een video over de aard van het pionieren gebruikt Martijn Vellekoop de drie modellen voor missie die eerder al voorbij kwamen: attractional, engaged en incarnational, waarbij ook hij laatstgenoemde koppelt aan het pionieren. Het is een zendende beweging vanuit de kerk die niet bedoeld is om mensen tot de kerk te krijgen, maar die daar blijft waar men heen gezonden is om daar een contextuele vorm van kerkelijke gemeenschap te vormen.¹¹⁵ Stap één van het stappenplan voor pionieren is dan ook luisteren; goed inschatten waar de context om vraagt en welke vorm passend kan zijn, maar ook luisteren naar wie God is en wat Hij wil met een bepaalde context.¹¹⁶ Pionieren gebeurt vanuit de realisatie dat er groepen in Nederland zijn die niet aangesproken worden door het huidige kerkklimaat; de kerk moet veelzijdiger en veelkleuriger worden.¹¹⁷ Pionieren is daarmee dan ook niet primair een geografische zending, naar plekken waar kerk niet is, maar een contextuele zending naar maatschappelijke of sociale kringen waar kerk nog niet op aansluit.¹¹⁸

Het rapport ‘Op Hoop van Zegen’ biedt een vrij volledig overzicht van wat er in de afgelopen jaren is opgezet op pioniersgebied. Enkele resultaten uit dat onderzoek zullen hier uitgelicht worden

¹¹⁰ Generale synode PKN, *Met Hart en Ziel; Beleidsplan 2013-2016 voor de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland* (versie oktober 2013) 20. Opvallend is hoe vaak het woord experimenteren valt in dit document.

¹¹¹ Vellekoop, *Op Hoop van Zegen*, 6. Helaas zijn dit de meest recente beschikbare aantallen.

¹¹² *Ibidem*, 16.

¹¹³ <https://www.lerenpionieren.nl/voor-beginners/>, geraadpleegd: 9-11-2018.

¹¹⁴ Dat er verwantschap is tussen het Nederlandse pionierswerk en dergelijke internationale bewegingen is bekend, maar tegelijkertijd wordt het pionieren in Nederland ook veel ter plekke uitgevonden. De relatie met Fresh Expressions is bijvoorbeeld te zien in een aanduiding van de Engelstalige versie van het Op Hoop van Zegen rapport: ‘Fingers Crossed – Fresh Expressions in the Netherlands.’ Zie: <https://www.lerenpionieren.nl/ophoopvanzegen/>, geraadpleegd: 9-11-2018. Opvallend genoeg lijkt het rapport zelf een andere titel te hanteren waarin over pionering wordt gesproken. Mogelijk is in deze wijziging iets op te merken van een terughoudendheid om internationale begrippen over te nemen. Zie ook: Doornenbal, *Crossroads*, 37; noot 38.

¹¹⁵ Martijn Vellekoop, *Intro pionieren*, https://youtu.be/6T_3Ptc9T1M, geraadpleegd: 9-11-2018. Vellekoop gebruikt de Engelse termen van Moynagh niet voor de drie modellen, maar ze komen inhoudelijk wel overeen.

¹¹⁶ <https://www.lerenpionieren.nl/kerthemas/luisteren/>, geraadpleegd: 9-11-2018.

¹¹⁷ René de Reuver en Martijn Vellekoop, *Voorproefje: Mozaïek van kerkplekken; over verbinding tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn* (Utrecht, oktober 2018) 14.

¹¹⁸ Vellekoop, *Op Hoop van Zegen*, 4.

om een ingekleurd beeld te krijgen van de praxis van het pionieren.¹¹⁹ Een eerste opvallend resultaat is dat 65% van de 66 onderzochte pioniersplekken vieringen organiseert, waarmee een centraal onderdeel van kerk-zijn nog steeds vrij breed gerepresenteerd wordt. Uiteraard kunnen dit wel vieringen zijn van een volledig ander karakter dan wat in traditionele gemeentes gewoon is. Een andere grote gemene deler is het houden van maaltijden (67%). Mogelijk gelinkt aan de maaltijden zijn de veelvoorkomende diaconale activiteiten (48%). Kunstzinnige (45%) en monastieke (33%) activiteiten vormen de laatste twee breed aangetroffen categorieën. Kijkend naar de deelname aan pioniersinitiatieven, valt de hoge participatiegraad op: gemiddeld zijn 44 mensen intensief betrokken en 112 mensen incidenteel. Deze verhouding tussen de verschillende participatievormen is niet rechtstreeks te vergelijken met een gemiddelde binnen de PKN; enerzijds omdat daarvoor binnen de PKN de cijfers ontbreken, en anderzijds omdat veel pioniersplekken geen wijkgemeente zijn, waardoor zij niet te maken hebben met zogenaamde ‘passieve leden.’¹²⁰ De verhouding lijkt echter te spreken van een hoge intensieve participatie. Een ander percentage is van groot belang: 47% van alle betrokkenen was voorheen niet bij een kerk betrokken.¹²¹ Dit is zowel goed als slecht nieuws: het is een uitzonderlijk hoog percentage voor een gemeente binnen de PKN, maar het spreekt ook van de grote aantrekkingskracht onder kerkelijken die van pioniersplekken uitgaat; de 53% voormalig elders kerkenden zullen niet allemaal vanuit hun oorspronkelijke gemeente uitgezonden zijn. Een laatste opvallend resultaat is de zeer hoge aanwezigheid van mensen uit de leeftijdscategorie 20-40 jaar: 52% van de participanten. Dit is een categorie die in de PKN als geheel in aantallen achterblijft en terugloopt.¹²² Gesteld zou kunnen worden dat deze leeftijdscategorie bovengemiddeld valt binnen de categorie ‘zij die nog niet door de landelijke kerk bereikt worden.’

Pionieren binnen de PKN: kerk of niet?

Over de vraag wanneer een pioniersinitiatief zichzelf een kerkplek mag noemen, wordt momenteel nog gediscussieerd. De term kerkplek staat dan in contrast met ‘uitingen van kerk-zijn;’ eerstgenoemde is een duurzame, in zekere zin zelfstandige vorm van kerk-zijn.¹²³ Gesteld mag worden dat de term kerkplek een beschermde term is; het is niet de bedoeling dat zomaar alles en iedereen zich kerkplek, dus volledige vorm van kerk, kan noemen. In een verkennend artikel over deze kwestie noemen René de Reuver en Martijn Vellekoop een tiental eigenschappen die zij als ‘essenties van kerk-zijn’ zien. Zij observeren dat er kerkordelijk al een totaalpakket aan voorwaarden ligt om van een kerk te kunnen spreken, en dat er ook in die kerkorde al mogelijkheden zijn voor ‘lichtere’ varianten van kerkplekken, zoals huisgemeentes en gemeentes van bijzondere aard. Dit uitzonderingen maken gebeurt echter vanuit het aanwijzen van deficiënties ten opzichte van het ene model, en het bijbehorende proces is vaak zeer moeizaam. De Reuver en Vellekoop gaan daarom op zoek naar een nog diepere kern van het kerk-zijn achter het kerkordelijke model, en komen op tien essenties uit:¹²⁴

¹¹⁹ Vellekoop, *Op Hoop van Zegen*, 6-8.

¹²⁰ Voor een definitie van passieve leden, zie: Dienstenorganisatie PKN, *Pastoraat op de Rand* (Utrecht, jaar van uitgave onbekend) 7.

¹²¹ Dit percentage is een gewogen gemiddelde van de twee percentages die in het rapport worden genoemd.

¹²² Dienstenorganisatie PKN, *Statistische Jaarbrief 2017* (Utrecht 2017) 8, 22.

¹²³ Zoals voorgesteld in: De Reuver en Vellekoop, *Mozaïek*, 5-6.

¹²⁴ De Reuver en Vellekoop, *Mozaïek*, 17-18. De auteurs voegen toe dat er met een dergelijke lijst gesproken wordt van een minimum voor een kerkplek (waarop nog uit te breiden is). Vermoed wordt dat de eerder genoemde ‘uitingen van kerk-zijn’ die plekken zijn waar enkele, maar niet al deze essenties gevonden worden.

- a) Een groep mensen die wil leven uit Gods genade in Jezus Christus,
- b) en regelmatig in het openbaar samenkomt rond Woord en sacramenten,
- c) en die samen een doorgaande geloofsgemeenschap wil vormen
- d) die zich missionair en diaconaal inzet voor de wereld, te beginnen bij de eigen context,
- e) bestaande uit tenminste tien volwassenen die hun gaven inzetten voor de kerkplek,
- f) onder leiding van een kerkplekraad met tenminste drie leden van de Protestantse Kerk die ook een kerkelijk ambt bekleden,
- g) en met in de kerkplekraad tenminste één (geordineerd?) drager van het ambt van Woord en sacramenten,¹²⁵
- h) en in verbondenheid met de kerk als groter geheel, in het bijzonder de Protestantse Kerk, door in ieder geval jaarlijks mee te doen in een orde voor nieuwe kerkplekken en te werken aan goede relaties met naburige gemeentes,
- i) die zelf de verantwoordelijkheid op zich neemt voor het beleid en de financiën,
- j) en die meewerkt aan enig toezicht en aan de behandeling van klachten en conflicten door een daarvoor aangewezen orgaan van de Protestantse Kerk.

Deze lijst van essenties heeft vooralsnog de status van een voorstel, maar geeft al wel goed weer over wat voor punten nu de discussies lopen. Opvallende keuzes ten opzichte van het kerkordelijk model zijn: het niet spreken over geregistreerd lidmaatschap als basis van deelname,¹²⁶ een nadruk op de optie om een ouderling in plaats van een predikant te hebben voor de dienst van Woord en Sacrament¹²⁷ en het akkoord gaan met een kleine kerkraad (3 mensen) zonder daarbinnen de geledingen van ouderling, ouderling-kerkrentmeester en diaken vast te stellen.¹²⁸ De hoop is dat er met deze essenties één beeld van kerk ontstaat waar zowel gevestigde als nieuwe vormen van kerk-zijn zich zonder al te ingewikkelde stappen in kunnen vinden, waarmee niet langer gesproken hoeft te worden van een volledige kerkgemeenschap en een kerkgemeenschap met deficiënties.

Pionieren binnen de PKN: de kerkorde

Pioniersplekken kunnen zich in het onderscheid uiting van kerk-zijn of kerkplek onder beide noemers bevinden. Er zijn pioniersplekken die zich al veel naar een traditioneel/kerkordelijk kerkbeeld hebben ontwikkeld en plekken die absoluut die intentie niet hebben. Zonder bovenstaande voorgestelde aanpassingen aan de kerkorde, zijn er nu ook al voorzieningen getroffen in de kerkorde om met beide varianten om te kunnen gaan. Hier zal gekeken worden naar pionierskerken; die pioniersplekken die de vorm van een gemeente hebben aangenomen en die zichzelf als kerk identificeren. Twee ordinanties zijn binnen de huidige kerkorde van groot belang voor specifiek deze pionierskerken.

In de huidige kerkorde is de meest voor de hand liggende route om te volgen voor een pionierskerk de route van de missionaire gemeente: "Een missionaire gemeente is een (wijk)gemeente in wording die gevormd wordt met het oog op missionaire arbeid en die niet voldoet aan de in artikel 8 genoemde voorwaarden voor de vorming van een nieuwe gemeente."¹²⁹ Met die voorwaarden

¹²⁵ De auteurs voegen bij dit punt toe dat dit via ordinantie 2-6-1 niet per sé een predikant hoeft te zijn; het kan ook een daarvoor toegeruste en ingestelde ouderling zijn; zie de volgende paragraaf.

¹²⁶ In tegenstelling tot KO PKN, art. III-2 en ord. 2-2-1.

¹²⁷ In tegenstelling tot KO PKN, art. V-3.

¹²⁸ In tegenstelling tot KO PKN, ord. 4-6-3.

¹²⁹ KO PKN, ord. 2-5-6. Benadrukt moet worden dat niet elke missionaire gemeente een pionierskerk is. Deze ordinantie heeft een langere geschiedenis dan de term pionieren, en daarom zijn er nog steeds initiatieven die als missionaire gemeente zijn gestart en nooit de noemer pioniersplek hebben gekregen.

wordt in de praktijk veelal bedoeld op het niet (willen) hebben van genoeg (of de juiste) ambtsdragers of het niet financieel zelfstandig zijn.¹³⁰ Dergelijke gemeentes worden ter plekke geleid door een commissie die werkt in opdracht van, benoemd door, en onder verantwoordelijkheid van een externe ambtelijke vergadering (de zendende partij). Minimaal één lid van de commissie is ambtsdrager.¹³¹ Opvallend is dat leden van de commissie geen lid van de PKN hoeven te zijn, noch doop- of belijdend lid in een ander kerkgenootschap.¹³² Pionierskerken die deze weg bewandelen geven vrijheid en zelfstandigheid op in ruil voor een flexibele organisatiestructuur en financiële en andere steun vanuit de zendende gemeente. De alternatieven voor deze route zijn het vormen van een reguliere gemeente, waarbij de volledige kerkorde gevolgd moet worden, of het niet ambiëren van enige kerkelijke status.

Een andere ordinantie is ook van grote waarde voor de pionierswereld. In 2014 is besloten dat ordinantie 2-6 per definitie voor alle pioniersplekken van kracht is.¹³³ Ordinantie 2-6 spreekt over 'gemeentes in bijzondere missionaire, diaconale en pastorale omstandigheden.'¹³⁴ Voor deze gemeentes geldt dat er voorzieningen getroffen kunnen worden door de classicale vergadering. Er wordt echter maar één voorziening genoemd: het verlenen van de ambtsbevoegdheden van een predikant aan een ouderling of diaken, inclusief het voorgaan in erediensten en het bedienen van de sacramenten, zij het onder supervisie van een predikant. Deze ambtsdrager kan ook gastlid zijn; lid van een ander kerkgenootschap, maar betrokken bij een gemeente van de PKN.¹³⁵ Zolang het etiket 'pioniersplek' aan een gemeente hangt, mag zij zich beroepen op deze ordinantie, ook als een pioniersplek zich al in veel opzichten tot een 'gevestigde' gemeente heeft ontwikkeld. Het kan een financiële uitkomst bieden doordat een pionierskerk zo niet een volwaardig predikant hoeft te bekostigen.

Sommige pioniersplekken maken geen gebruik van deze kerkordelijke uitzonderingspositie en nemen een pionier aan. Dit zijn bijvoorbeeld initiatieven die in de kiem door één iemand zijn opgestart, waarna die persoon de betaalde pionier wordt, maar ook pioniersplekken die in teamverband zijn gestart kunnen behoefte hebben aan een centrale betaalde motorfiguur. Zo iemand kan dan een betaalde aanstelling krijgen (mits daar de middelen voor zijn) en wordt dan kerkelijk medewerker. Dit levert echter een kerkordelijk probleem op: missionaire arbeid wordt onder de mogelijke werkzaamheden van HBO-opgeleide kerkelijk werkers geschaard.¹³⁶ Over de kerkelijk medewerker wordt gezegd dat deze enkel die werkzaamheden kan uitvoeren die niet onder die van de kerkelijk

¹³⁰ Aldus docent kerkrecht K.W. de Jong in een voor dit onderzoek afgenomen interview, dat plaatsvond op 14-6-2018. In dat interview heeft de Jong aangegeven dat hij aangehaald en gequote mocht worden in dit onderzoek.

¹³¹ KO PKN, ord. 2-5-8.

¹³² Interview K.W. de Jong, 14-6-2018.

¹³³ K.W. de Jong, 'Sacramentsbevoegdheid: van uitzondering naar regel', *Kerk en Theologie* 68, 3 (juli 2018) 272-285, aldaar 282-283.

¹³⁴ Deze opsomming moet van oorsprong cumulatief gelezen worden; pas als een gemeente in zowel missionaire, als diaconale, als pastorale zin bijzondere omstandigheden ervaart, gaat deze ordinantie in, zie: v/d Heuvel, *Toelichting*, 110. (v/d Heuvel verwijst nog naar het oude ord. 2-18; dit artikel is verplaatst naar het huidige 2-6 met de kerkordewijzigingen van mei 2018) Voor het besluit van 2014 was dit dus een vrij zeldzame uitzondering. De Jong wijst erop dat deze uitzondering voorheen ook veel gebruikt is om kerkelijk werkers als predikanten te kunnen laten opereren, toen die nog geen ambtsdrager waren en ze die bevoegdheden nog niet konden krijgen; De Jong, 'Sacramentsbevoegdheid', 280-281.

¹³⁵ Dienstenorganisatie PKN, *Welke veranderingen heeft de Kerkorde 2018 voor u als gemeente?* (Utrecht 2018) 31.

¹³⁶ KO PKN, ord. 3-12-2.

werker vallen.¹³⁷ Klaas Willem de Jong concludeert dan ook dat de aangestelde en betaalde pionier een 'niet-kerkordelijke optie' is als die persoon geen HBO-opgeleid kerkelijk werker of WO-opgeleid predikant is.¹³⁸

Als de ordinanties met betrekking tot pioniersplekken opgeteld worden, ontstaat het beeld van het minimum voor een pionierskerk: een missionaire gemeente, lokaal geleid door een commissie (waarvoor vrijwel geen officiële instapeisen gelden), maar ambtelijk en financieel nog afhankelijk van een extern ambtelijk orgaan, met als lid van de commissie één ambtsdrager die de rol van een predikant vervult inclusief voorgaan en sacramentsbediening. Dit is een minimum: meer dan één lid van de commissie zou bijvoorbeeld ambtsdrager kunnen zijn. Dit zou wenselijk kunnen zijn als een commissie meerdere van haar leden wil kunnen afdragen naar de meerdere ambtelijke vergaderingen. Het is ook mogelijk voor een pioniersplek om een predikant of een kerkelijk werker aan te stellen als daar de middelen voor zijn.

Pionieren binnen de PKN: ambt en leiderschap

Het rapport *Op Hoop van Zegen* levert bruikbare percentages als het gaat om het leiderschap:¹³⁹ bij 17% van de pioniersplekken is er niemand met een theologische opleiding aanwezig in het leidend team. In de overige 83% is er iemand met ofwel een HBO- ofwel een universitaire theologische opleiding aanwezig. Dit percentage laat zien dat er vermoedelijk niet veel gebruik wordt gemaakt van de hierboven genoemde uitzonderingsposities, aangezien het ontvangen van predikantsbevoegdheden voor daarvoor geschoolde teamleden ook zonder uitzonderingen mogelijk is. In 18% van de pioniersplekken is er geen betaalde kracht.

Teamcultuur is een centraal begrip in landelijk spreken over pionieren. In een instructiefilmje over dit begrip zegt Ronald van der Molen: "Jullie missie wordt in eerste plaats zichtbaar in hoe jullie als team met elkaar omgaan."¹⁴⁰ Omdat veel pioniersplekken opstarten vanuit een klein gezelschap, een pioniersteam, staat of valt het succes van een initiatief in die beginperiode met de kwaliteit van het team. Onderling vertrouwen, een gedeelde missie, het constructief onderling aangaan van conflicten; het zijn aspecten die als basisvoorwaarden worden gesteld om niet alleen met elkaar als team een goede ervaring te beleven, maar ook voor het succes van het pioniersinitiatief.¹⁴¹ Deze grote focus op de gezondheid van de teamdynamiek kent een parallel in het huidige nadenken over kerkraden in de bestaande kerkelijke context, maar loopt daar tegelijkertijd wel op vooruit. Dit heeft veelal te maken met de hoge tijdsdruk waar traditionele kerkraden onder functioneren, waardoor vaak weinig tijd overblijft voor bezinning op en investering in het groepsproces. Ook het geen keuze hebben in wie als ambtsdrager toetreedt beperkt de mogelijkheden om de teamcultuur in de traditionele setting voorrang te geven. Deze moeilijkheden kunnen beide ook spelen in een pionierscontext, maar men is hier wat de landelijk pioniersorganisatie betreft al vanaf dag één actief mee bezig. Over het takenpakket van een gemiddeld pioniersteam is geen centrale informatie beschikbaar; dit is erg contextafhankelijk. Eén van de vragen dit in het empirisch deel van dit onderzoek

¹³⁷ KO PKN, ord. 3-14-1

¹³⁸ Interview K.W. de Jong, 14-6-2018. Hij voegde toe dat voor pionier 'Jan en alleman en iedereen' wordt aangesteld.

¹³⁹ Vellekoop, *Op Hoop van Zegen*, 7.

¹⁴⁰ Ronald van der Molen, *Missie en teamcultuur*, <https://youtu.be/rgLW7sLV3Mc>, geraadpleegd: 20-11-2018.

¹⁴¹ Landelijk team pionieren, *Missie en Teamcultuur* (Utrecht 2016) 3. Opgevraagd via: <https://www.lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2016/08/B.-Kerthema-2-Missie-en-teamcultuur.pdf>, geraadpleegd: 20-11-2018.

worden meegenomen, is hoe de balans in pionierend leiderschap ligt tussen het uitvoeren van nodige taken (organisatie, beheer) en het geestelijk aspect van leiderschap (voorbeeldfunctie, opzicht). Dit is een balans die, zoals in het vorige hoofdstuk aangegeven is, in de traditionele context soms uit evenwicht is geraakt.

Gelinkt aan de focus op het team is het gebruikte concept van leiderschap, waarmee gewoonlijk uitdrukking wordt gegeven aan de relatie tussen mensen in leiderschapsposities en de 'reguliere' deelnemers in een pioniersinitiatief. Het landelijk team pionieren sluit voor hun voorgestelde model van leiderschap aan bij Robert Doornenbal,¹⁴² die een paradigma beschrijft dat hij in de internationale missionaire beweging veel aantreft: 'The Organic Paradigm.' Doornenbal definieert leiderschap als 'interactions of reciprocal influence among people,' en stelt dat sinds de jaren 90 dit organische paradigma is opgekomen.¹⁴³ Karakteristiek ervoor is dat leiderschap niet verbonden is aan individuen of rollen, maar dat ieder lid van de groep bijdraagt aan het geheel van leiderschap.¹⁴⁴ Hiervoor zijn rollen aanwezig, zowel traditioneel bekende leiderschapsrollen (voorzitter, kartrekker), als ook rollen die vanouds minder vaak tot het leiderschap werden gerekend (zoals coach of 'facilitator'). Deze rollen worden echter zelden uitgedeeld of in taakomschrijvingen gevat, maar eerder opgepakt, zij het misschien tijdelijk of in een bepaalde context. Hierbij wordt veel overgelaten aan het eigen initiatief van deelnemers en wordt er veel gekeken naar talenten en vaardigheden. Een heldere, centrale visie is essentieel; daaromheen verzamelt zich een groep mensen die allen verantwoordelijkheid dragen en die niet geregeerd worden. Dat er geen centrale, permanente positie van leiderschap of macht is, betekent dat men in elke kwestie er samen uit moet komen. Dit wijst weer terug naar de teamcultuur: men kan niet om elkaar en om de groepsdynamiek heen; elk proces en elke besluitvorming wordt erdoor belichaamd. Door het ontbreken van vaste structuren (en de wens daarnaar) en de gedeelde verantwoordelijkheid wordt een organisch geleide organisatie gekarakteriseerd door flexibiliteit en korte lijntjes.¹⁴⁵

Dit paradigma is zowel bruikbaar om de dynamiek binnen een team als ook de dynamiek tussen het team en de rest van de betrokkenen inzichtelijk te maken. Binnen een team zijn er rollen, maar is de verantwoordelijkheid in elk opzicht gedeeld: samen vormt het team het leiderschap vanuit toewijding aan de gedeelde missie. Het is echter maar de vraag of de grenzen rondom het team ten opzichte van de rest van de betrokkenen erg hoog opgetrokken worden. Een drijvende kracht achter de opkomst van dit organisch leiderschap is een groeiend ongemak met individuele leiders die leiderschap naar zich toe trekken.¹⁴⁶ Het is dus onwaarschijnlijk dat het team als geheel ten opzichte van de rest van de betrokkenen een sterk directieve vorm van leiderschap opvat.¹⁴⁷ Aannemelijk is dat

¹⁴² Zoals door hen zelf gesteld wordt, zie: <https://www.lerenpionieren.nl/kernthemas/leiderschap-delen/>, geraadpleegd: 20-11-2018.

¹⁴³ Dit is een paradigma, geen model. Dat deze zienswijze in de jaren 90 is opgekomen betekent dus niet dat de aard van leiderschap is veranderd, maar dat er met andere ogen naar gekeken wordt. Dit met andere ogen kijken kan echter wel voor een veranderend klimaat zorgen, en daar lijkt Doornenbal ook op te doelen.

¹⁴⁴ Doornenbal stelt onder andere vast dat er in de internationale missionaire beweging niet of nauwelijks gesproken wordt over ambten of over een principieel onderscheid tussen ambtsdrager en 'leek,' zie: Doornenbal, *Crossroads*, 178.

¹⁴⁵ Zie voor de gehele uitleg van dit paradigma: Doornenbal, *Crossroads*, 187-193, in het bijzonder 191-192.

¹⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: Doornenbal, *Crossroads*, 190, noot 137.

¹⁴⁷ Dit is te zien in het onderzoek van Doornenbal wanneer hij alle 'labels' van leiderschap opsomt die in nieuwe kerkvormen aangetroffen worden. In deze aanzienlijke lijst valt op dat er vooral ondersteunende, egalitaire en relationele labels worden genoemd, terwijl labels ontbreken die meer nadruk leggen op een profetische tegenspreken vanuit het leiderschap of een inzet van autoriteit. Zie: Doornenbal, *Crossroads*, 171-172.

initiatieven van leiderschap van buiten het team verwelkomd worden en dat de afstand tussen binnen en buiten zo klein mogelijk wordt gehouden, waarbij wellicht de gehele gemeenschap wordt gerekend als de verantwoordelijke groep.

Terwijl deze vorm van leiderschap veel voordelen heeft, en deze duidelijk erg goed aansluit bij de snel veranderende en dynamische wereld van het pionieren, zijn er ook potentiële nadelen. Met het wegvallen van een heldere positie van leiderschap is er een (poging tot een) waarborg weggevallen tegen chaos. Chaos kan hier betekenen dat er in de dynamiek van verantwoordelijkheid opnemende leden geen figuur is met het overzicht en de autoriteit om aan te geven wat wel en niet nodig is. Voor een geloofsgemeenschap geldt daarbij dat ook de theologie achter het handelen in ieders handen is. Er is enkel de gedeelde missie waar steeds naar teruggegrepen kan worden om te zien wat wel en niet juist is, praktisch ofwel theologisch. Ondanks de heldere oproep vanuit het landelijk team pionieren om deze missie zo scherp en helder mogelijk te stellen,¹⁴⁸ blijft die aan individuele interpretatie en verandering onderhevig.

Een ander nadeel aan deze vrij functionele benadering van leiderschap, is dat er niet langer een ambt is dat de persoon draagt. Deze traditionele uitdrukking benadrukt dat iemand die in een ambt is aangesteld niet enkel de dingen mag/moet doen vanwege diens personale geschiktheid; de verantwoordelijkheid wordt hem of haar toevertrouwd, ook als blijkt dat iemand anders misschien geschikter was geweest,¹⁴⁹ en de verantwoordelijkheid blijft deels rusten bij degene die mensen in het ambt stelt.¹⁵⁰ In het christelijk spreken over ambten is God degene die mensen in een ambt stelt, waarbij de aanstellingsbeweging via de gemeenschap verloopt. Het werkt iets anders in een organische setting. Hoewel ieder talent voor het leiderschap ingezet kan worden, worden deelnemers wel ingezet naar hun talenten en kwaliteiten. De verantwoordelijkheid die ieder neemt is dus ook aan die talenten en kwaliteiten gelinkt; als men faalt, faalt men. Dit bevordert aansprakelijkheid (niemand kan meer schuilen achter diens ambt), maar tegelijkertijd gaat de notie dat God mensen aanstelt los van hun (on)geschiktheid wellicht verloren. In het rapport *Over Speelruimte en Spanning* is deze functionele benadering ook aangetroffen; mensen hechten meer waarde aan scholing en talenten dan aan aanstelling en ambt.¹⁵¹

Tot slot ontbreken de kerkelijke ambten in veel van de literatuur voor beginnende pioniers. Vermoedelijk is bewust gekozen om de beginnende initiatieven eerst niet te belasten met deze terminologie, te meer omdat niet alle pioniersplekken een kerkelijk vorm beogen aan te nemen. Als de landelijke website ten behoeve van informatievertrekking voor het pionieren wordt doorgelicht, worden voor mensen die een rol innemen de volgende termen aangetroffen: leider, pionier, en voortrekker.¹⁵² In het huidige nadenken over pioniersplekken en ambten wordt vrijwel uitsluitend over

¹⁴⁸ <https://www.lerenpionieren.nl/kernthemas/missie-en-teamcultuur/>, geraadpleegd: 20-11-2018.

¹⁴⁹ De ambtsdrager is tenslotte “een of ander mensje, uit het stof opgerezzen,” zoals we bij Calvijn zagen.

¹⁵⁰ Susanne Freytag legt in haar bespreking van ambtelijkheid een sterke nadruk op de relatie tussen een ambtsdrager en de gemeenschap die iemand in een ambt stelt. Deze band markeert het verschil tussen een werknemer en een ambtsdrager; eerstgenoemde is verbonden aan een taak die uitgevoerd moet worden, maar laatstgenoemde is als persoon aangesteld en gevolmachtigd en onderdeel van de gemeenschap. Zie: Susanne Freytag, ‘Ambt en gemeenschap: een bijzondere verhouding’, in: Liuwe H. Westra e.a. red., *Preekijgers, pastores, pioniers* (Utrecht 2018) 85-93, aldaar 86-87.

¹⁵¹ Stoppels, Vellekoop e.a., *Over Speelruimte*, 20.

¹⁵² Hiervoor zijn alle facetten van de website www.lerenpionieren.nl doorgelicht, geraadpleegd: 20-11-2018. Het is niet gelukt om een theologische of andere onderbouwing te vinden voor deze gebruikte termen in de gangbare literatuur voor beginnende pioniers. Volgens Robert Doornenbal is dit ontbreken van een

‘de ambten’ gesproken en hun mogelijke (on)geschiktheid voor de pionierswereld. Er is dus niet een traditioneel bekend ambt dat in het pionieren al wel een vaste positie heeft gekregen. Uit het onderzoek Over Speelruimte en Spanning blijkt dat 65% van de respondenten rondom de pioniersplekken ouderlingen en diakenen niet als een vereiste ziet bij elke nieuwe vorm van kerk-zijn.¹⁵³ 75% vindt dat er niet bij elke nieuwe kerkplek een predikant betrokken hoeft te zijn. Daarnaast wordt theologische scholing als minder essentieel gezien: 75% vindt dat dit geen voorwaarde is om voor te gaan in pioniersplekken en 52% vindt dat dit ook in reguliere gemeentes geen drempel zou moeten zijn.¹⁵⁴ Ook bediening van de sacramenten zou volgens 71% van de respondenten deze voorwaarde niet moeten kennen.¹⁵⁵ Voor een goed beeld in hoe deze percentages al dan niet afwijken van de meningen in de traditionele gemeentes is een vergelijkbaar onderzoek nodig onder die gemeentes.

Pionieren binnen de PKN: relaties tussen nieuwe en bestaande vormen

Met de opkomst van pioniersplekken en andere nieuwe vormen van kerk-zijn, zoals kliederkerken en monastieke initiatieven, is de diversiteit binnen de PKN aan het toenemen. Deze diversiteit wordt door de synode positief omschreven als een ‘mozaïek van kerk-zijn;’ alle verschillende kleuren vormen één mooi geheel.¹⁵⁶ Dat er binnen die mozaïek ook inherente spanningen aanwezig zijn, wordt onderkend. Het recent uitgekomen rapport ‘Over Speelruimte en Spanning’ gaat uitgebreid in op deze spanningen. Eén van de spanningen is het hierboven genoemde vraagstuk wanneer een uiting van kerk-zijn als volwaardig kerk kan worden gezien. Gerelateerd daaraan is de spanning dat de relaties tussen nieuwe kerkplekken en bestaande vaak ongelijk is; het geld stroomt één kant op, de één zendt de ander en is voor de ander verantwoordelijk, en ook ambtelijk is er vaak geen sprake van gelijkheid.¹⁵⁷ Een ander mogelijk knelpunt in de samenwerking is een gevoel van concurrentie, wat versterkt wordt als leden van wijkgemeentes exclusief actief zijn in of perforeren naar een naburige pioniersgemeente.¹⁵⁸ Ook simpelweg de ervaring dat een pioniersgemeente groeit waar een naburige wijkgemeente krimpt kan voor ongemak zorgen.¹⁵⁹

Positief wordt ervaren dat er veel uitwisseling van hele verschillende ervaringen is. Al het nieuwe vanuit de pioniersgemeente zet ook leden van de bestaande gemeente aan het denken, of men kan aangemoedigd worden om een actievare rol in te nemen.¹⁶⁰ Hierbij moet ervoor gewaakt worden dat het inspireren geen éénrichtingsverkeer is, wanneer enkel de pioniersplek inspirerend is en de bestaande gemeente niets te bieden lijkt te hebben. Een andere positief effect van pionieren op

theologische doordenking van leiderschap een veelvoorkomend aspect in missionaire initiatieven, zie: Doornenbal, *Crossroads*, 353.

¹⁵³ Stoppels, Vellekoop e.a., *Over Speelruimte*, 20. Het is voor dit onderzoek betreurenswaardig dat deze vraag niet is uitgesplitst naar enerzijds ouderlingen en anderzijds diakenen.

¹⁵⁴ Stoppels, Vellekoop e.a., *Over Speelruimte*, 20-21.

¹⁵⁵ Ibidem, 35. Het is onbekend of de respondenten op de hoogte waren van de hierboven besproken kerkordelijke uitzonderingspositie die hun wens hierin mogelijk maakt. In dat geval zou hun mening simpelweg kunnen zijn: ‘ik vind dat dit mag, want het staat in de kerkorde.’

¹⁵⁶ Ibidem, 6. Dit is de Nederlandse variant op de aan de Fresh Expressions-verbonden uitdrukking ‘Mixed Economy.’

¹⁵⁷ Ibidem, 28.

¹⁵⁸ Ibidem, 12.

¹⁵⁹ Ibidem, 15-16.

¹⁶⁰ Ibidem, 14-15.

de bestaande context is dat er sprake is van groei; in een veelal krimpende kerk is dat een baken van hoop en positiviteit.

Al met al zijn er in de samenwerking en relaties tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn veel risico's en lastige ervaringen. In de conclusie van het rapport wordt de huidige samenwerking als rommelig omschreven en gepaard met spanningen. Het rapport concludeert echter ook dat deze spanningen en rommeligheid noodzakelijkheden zijn en onderdelen van een leerproces.¹⁶¹ De spanningen zullen het zwaarst gevoeld worden binnen de kaders van de betrokken leiderschapsteams en kerkenraden.

Conclusies

In dit hoofdstuk is gekeken naar de huidige status van het pionierswerk binnen de PKN. Veel factoren spelen een rol en zijn besproken. Duidelijk is dat er in Nederland sprake is van een transitieperiode. In het rapport *Speelruimte en Spanning* valt deze term ook: "Veel van het oude is voorbij, maar het nieuwe is nog niet uitgekristalliseerd, een overgangsfase waarbij we op de grens verkeren."¹⁶² De huidige definitie van het pionieren, 'nieuwe vormen van kerk-zijn voor mensen die niet naar een kerk gaan,' lijkt meer op een werkdefinitie dan dat er iets fundamenteels in wordt gezegd. Deze zelfde onduidelijkheid troffen we ook in het internationale pionierswerk aan. Het blijkt dat als er een nieuw, aan het huidige model parallel lopend, idee van kerk-zijn wordt ontwikkeld, het heel erg lastig is om een weg te vinden in de verschillen en overeenkomsten tussen de twee sporen. Er is tenslotte maar één kerk. De van andere gemeentes afhankelijke houding en de kerkordelijke deficiënties zijn eigenschappen van het pionieren die zorgen voor voortdurende vraagtekens achter het 'kerk' gedeelte van pionierskerk. Men zou kunnen zeggen: de term 'kerk' was binnen de PKN al bezet; daar hoorde al een traditie bij die zich al eeuwen had ontwikkeld (hoe divers ook), daar hoorde een kerkorde bij die goed in elkaar stak, daar hoorde een bepaalde organisatiestructuur, een financiële zelfstandigheid bij. Het is niet gemakkelijk om ruimte te maken voor een synchroon lopend beeld van kerk. Maar het lijkt erop dat dat wel is waar pioniersplekken, als ook andere nieuwe vormen van kerk-zijn zoals huisgemeentes, behoefte aan hebben: een plek naast kerk, maar ook voluit kerk.

Pogingen zoals de inzet van De Reuver en Vellekoop om het begrip kerk te herijken, zijn dan ook een noodzakelijkheid. Dit is ook één van de aanbevelingen van het *Speelruimte en Spanning* rapport: er moet een theologische doordenking komen binnen de gevestigde kerk over waarom het goed is dat er zoiets als een mozaïek ontstaat in plaats van een vrij uniform kerkbeeld, welke kaders nodig zijn, hoe relaties tussen de verschillende kerkvormen gezien moeten worden.¹⁶³ Zolang de gevestigde kerk met de kerkorde en traditie in de hand het patent op kerk heeft, zal elke nieuwe vorm erg hard moeten strijden voor legitimiteit. Hierin ligt echter ook een grote uitdaging voor de pioniers: zij zullen moeten laten zien dat wat zij aan alternatieve structuren en initiatieven opstarten ten volle kerkelijk is; kerkelijkheid kan niet a priori worden vastgesteld.¹⁶⁴

De verschillende onderwerpen die in dit hoofdstuk zijn behandeld, de praxis van het pionieren, de organisatiestructuren en dergelijke, zullen als achtergrond dienen waartegen de in dit onderzoek onderzochte praktijk bezien zal worden.

¹⁶¹ Stoppels, Vellekoop e.a., *Over Speelruimte*, 30.

¹⁶² Ibidem, 27.

¹⁶³ Ibidem, 29; punt 1.

¹⁶⁴ Zoals wel lijkt te gebeuren in de Fresh Expressions beweging.

Hoofdstuk 3: Empirisch Onderzoek

Nu er uitgebreid ingegaan is op de inhoud van het ouderling-ambt en de praktijk van het pionieren in Nederland, is het zinvol om de praktijk rechtstreeks te bevragen. In dit hoofdstuk zullen de resultaten van het praktijkonderzoek geanalyseerd worden. Wat gebeurde er toen gemeentelijk en professionele leiders van pionierskerken na gingen denken over hun leiderschap en de eventuele plek van ambt en ouderling daarin?

Onderzoeksvisie en methodologie

Jennifer Mason vraagt aan onderzoekers zich af te vragen in welk ontologisch perspectief ze zich begeven. Anders gezegd: wat is de aard van de zaken die ze pogen te onderzoeken? Welke entiteiten staan centraal?¹⁶⁵ Vanuit de onderzoeksvraag van dit onderzoek komt het antwoord op deze vraag duidelijk naar voren: 'overwegingen' zijn de zaken die gezocht en onderzocht worden. Dan is de vraag: wiens overwegingen? Gekozen is om de overwegingen van de leiders (gemeentelijk en professioneel) centraal te stellen, en de overwegingen van de andere gemeenteleden niet mee te nemen. Hiervoor zijn twee redenen aan te voeren. Ten eerste is de praktijk in veel kerken dat keuzes omtrent het leiderschap door het leiderschap genomen worden. Mocht er binnen een pionierskerk een shift plaatsvinden waarbij gemeentelijke leiders de term en/of het ambt van ouderling gaan dragen, dan zal de keuze hiertoe waarschijnlijk door henzelf of door andere leiders genomen worden. Daarmee is niet gezegd dat de mening van de andere gemeenteleden hierin geen rol kunnen spelen. Te hopen is dat die meningen belanden bij de leiders van de gemeente en daar meegenomen worden in hun eigen overwegingen. De tweede reden voor het focussen op de overwegingen van de leiders is pragmatisch: aangezien meerdere kerken vergeleken worden is er binnen de kaders van dit onderzoek niet genoeg tijd om representatieve data vanuit de brede gemeentes te verzamelen. Het blijft echter een interessant idee voor verder onderzoek om de in dit onderzoek verzamelde overwegingen van leidersfiguren naast die van hun gemeenteleden te leggen.

Mason stelt ook een epistemologische vraag aan onderzoekers: hoe ziet kennis van deze entiteit(en) eruit? Het is onder deze vraag goed om te benadrukken dat overwegingen van individuen altijd tijd-, contextgebonden en veranderlijk zijn. In dit onderzoek is gekozen om niet de lang doordachte en uitgewerkte overwegingen op te sporen, zoals bijvoorbeeld vindbaar in visiedocumenten, maar de initiële, emotie-geladen reacties. Dit betekent ook een openheid voor verschillen van meningen.

Vanuit deze overwegingen is de volgende methodiek gekozen: naast het hierboven uitgevoerde literatuuronderzoek, ondersteund door enkele gesprekken/interviews met experts, is als primaire empirische methode het focusgroepgesprek gekozen, met de gemeentelijke leiders als deelnemers. Het voornaamste voordeel van deze keuze is de intercommunicatie die onder de deelnemers, die elkaar al kennen, plaatsvindt. De antwoorden van deelnemers kunnen onderling inspireren, aanzetten tot nieuwe gedachten of juist weerstand oproepen, wat leidt tot een betere verwoording van ieders visie. Hierdoor kan ook een eventueel aanwezige groepsvisie aan het licht worden gebracht. Een ander voordeel is dat de ervaring van het focusgroepgesprek voor het deel van de leiders dat meedoet een collectieve ervaring is waarop verder gebouwd kan worden in nadere

¹⁶⁵ Jennifer Mason, *Qualitative Researching, 2nd Edition* (Londen 2002) 14-15.

gesprekken.¹⁶⁶ Deze focusgroepgesprekken zijn aangevuld met interviews met predikanten/pioniers in de pionierskerken die bezocht zijn. Deze interviews zijn enerzijds bedoeld als informatiekanaal over de structuur en dynamiek van de gemeente en diens leiderschap, en anderzijds als inzicht in de visie van de predikant/pionier.

Het doel van het praktijkgedeelte van dit onderzoek is om significante data aan de praktijk te ontlenuen die als toevoeging of correctie kan dienen ten opzichte van het theoretisch kader. De vraag van dit onderzoek is welke redenen er zijn voor pioniersplekken om een presbyteriaanse ambtsstructuur aan te nemen voor hun leiderschap. Het bestuderen van het ouderling-ambt enerzijds en de pioniersbeweging in Nederland anderzijds doet vermoedens rijzen over hoe de overwegingen in de pioniersplekken zouden kunnen liggen. Zoals echter in de inleiding van dit onderzoek al genoemd is: de praktijk zal in dit onderzoek niet slechts vanuit de theorie beoordeeld worden. Daarom zijn de empirische resultaten van dit onderzoek van essentieel belang om de vermoedens vanuit de theorie aan te vullen, bevestigend of ontkennend. Zo ontstaat er voluit ruimte voor de praktijk van het pionieren om hiaten in de analyse op te vullen en de geleefde ervaring mee te laten spreken in de vraag: waarom willen pioniersplekken wel of niet een presbyteriaanse leiderschapsstructuur?

Aangezien het hierbij om kwalitatieve data gaat, was het niet nodig om heel veel pionierskerken in Nederland mee te nemen in het onderzoek.¹⁶⁷ Elk focusgroepgesprek levert per pionierskerk al zeer veel data op. Besloten is dat onderzoek onder drie pioniersplekken voldoende kwalitatieve data oplevert om bovenstaand doel te bereiken.¹⁶⁸

Proces

Er is contact gezocht met enkele pionierskerken in Nederland. Hierbij is uitgegaan van een lijst met enkele gemeentes die goed binnen dit onderzoek zouden passen, samengesteld in gesprek met Sake Stoppels.¹⁶⁹ Met drie van deze gemeentes liep het contact al snel op concrete afspraken uit. Alle deze gemeentes zijn bezocht en alle pioniers/predikanten zijn individueel geïnterviewd gedurende ongeveer 30-45 minuten. De focusgroepgesprekken hadden ieder enkele specifieke eigenschappen, hieronder weergegeven:

- Focusgroepgesprek 1: 6 deelnemers, duur: 1:17 uur.¹⁷⁰ Van tevoren kon maar zeer korte tijd met de pionier¹⁷¹ gesproken worden, dus is deze de volgende dag uitgebreid geïnterviewd, waarin ook deels is gereflecteerd op de geanonimiseerde reacties vanuit het focusgroepgesprek. Alleen dit tweede gesprek met de pionier is opgenomen.

¹⁶⁶ Zie voor een zinvol overzicht van voor- en nadelen van het focusgroepgesprek: Jeanine Evers, *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde* (Amsterdam 2015) 108-109.

¹⁶⁷ Op meerdere plekken in dit onderzoek zijn de kwantitatieve onderzoeken meegenomen die door andere onderzoekers zijn uitgevoerd onder pioniersplekken.

¹⁶⁸ Dit aantal is gebaseerd op: Greg Guest, Emily Namey, en Kevin McKenna, 'How Many Focus Groups Are Enough? Building an Evidence Base for Nonprobability Sample Sizes' in: *Field Methods* 29, 1 (2017) 3-22, aldaar 18-19.

¹⁶⁹ Deze lijst was samengesteld op basis van de hier gebruikte omkadering van de term 'pionierskerk,' zoals beschreven in de inleiding van dit onderzoek.

¹⁷⁰ Weergegeven is de duur van de opname, niet van de totale interactie. Voor en na deze periode vonden ook allerlei uitwisselingen plaats, maar alle bruikbare data is binnen de grenzen van de opname gevallen.

¹⁷¹ Vanaf dit punt zal met betrekking tot deze drie gemeentes steeds het woord pionier gebruikt worden voor de betaalde kracht, ongeacht of deze predikant is of niet. Hiervoor is gekozen opdat niet nagegaan kan worden over welke leiders het hier gaat; niet alle betaalde krachten zijn namelijk predikant.

- Focusgroepgesprek 2: 7 deelnemers, waaronder de pionier, duur: 1:12 uur. De optie om bij het focusgroepgesprek aanwezig te zijn is opengelaten voor alle pioniers, waarbij wel benadrukt is dat de data primair vanuit de gemeentelijke leiders moest komen. Alleen deze pionier heeft van deze mogelijkheid gebruik gemaakt vanuit de wens om dit gesprek als gehele team te voeren.
- Focusgroepgesprek 3: 3 deelnemers, duur: 1:07 uur. Deze lage opkomst was niet verwacht, maar bleek uiteindelijk niet bezwaarlijk voor de kwaliteit van de data. Het interview met de pionier van deze gemeente is telefonisch afgenomen.

Alle gesprekken en interviews zijn opgenomen en getranscribeerd en in alle gevallen is van tevoren gevraagd om een informed consent. Toestemming is door de deelnemers gegeven om de resultaten voor dit onderzoek te gebruiken en om hun uitspraken eventueel anoniem aan te halen.

De interviews met de pioniers hadden een vrije vorm en geen van te voren uitgedachte structuur. De focusgroepgesprekken hadden wel enige structuur. Na de nodige informatie over de gang van zaken kregen alle deelnemers pen en papier en werden ze gevraagd om enkele associaties op te schrijven bij twee termen: ambt en ouderling. Deze termen zijn uitgekozen zonder specifieke verwachting welke associaties ze op zouden roepen en wat voor data ze zouden opleveren. Na enige tijd aan introducerende vragen werden deze briefjes er weer bij gepakt en werden ze centraal voorgelezen. Vervolgens werd er enige tijd gereflecteerd op wat er was opgeschreven.¹⁷² Een ander vast onderdeel van de focusgroepgesprekken vond aan het einde plaats. Dit bestond uit het voorlezen van het volgende gedeelte uit de artikelen van de kerkorde van de PKN:

1. Om de gemeente bij het heil te bepalen en bij haar roeping in de wereld te bewaren is van Christuswege het openbare ambt van Woord en Sacrament gegeven. Met het oog op deze dienst onderscheidt de kerk het ambt van predikant, het ambt van ouderling, het ambt van diaken alsmede andere diensten in kerk en gemeente. 2. De ambtsdragers zijn gemeenschappelijk verantwoordelijk voor de opbouw van de gemeente in de wereld door zorg te dragen voor de dienst van Woord en sacramenten, de missionaire, diaconale en pastorale arbeid, de geestelijke vorming, het opzicht, het rentmeesterschap over de vermogensrechtelijke aangelegenheden en andere arbeid tot opbouw van de gemeente. 3. De predikanten zijn in het bijzonder geroepen tot de bediening van Woord en sacramenten, de verkondiging van het Woord in de wereld, de herderlijke zorg en het opzicht en het onderricht en de toerusting. De ouderlingen zijn in het bijzonder geroepen tot de zorg voor de gemeente als gemeenschap, het dragen van medeverantwoordelijkheid voor de bediening van Woord en sacramenten, de herderlijke zorg en het opzicht en de toerusting van de gemeente tot het vervullen van haar pastorale en missionaire roeping en zij die daartoe zijn aangewezen bovendien tot de verzorging van de vermogensrechtelijke aangelegenheden van de gemeente van niet-diaconale aard.¹⁷³

Op dit gedeelte, uitgekozen vanwege de kernachtige beschrijving van het ambt van ouderling in context, kon vervolgens nog gereflecteerd worden vanuit (ongeveer) de vraag: 'Gaaf dit artikel over jullie als gemeente of beschrijft dit een geheel andere wereld?' Afgezien van deze vaste interventies

¹⁷² Het is belangrijk om te noemen dat hiermee niet is geprobeerd om tot kwantitatieve data te komen; daarvoor is de sample size te klein. Binnen de gesprekken hielp deze interventie om mensen te helpen associëren en op elkaar te reageren.

¹⁷³ KO PKN, art. V-1,2,3a.

zijn in de drie gesprekken enkele dezelfde en enkele verschillende vragen behandeld, alles gecentreerd rondom de thema's (ouderling)ambt en pionieren.

Informatie over de deelnemende gemeentes¹⁷⁴

Twee van deze gemeentes zijn gaan pionieren vanuit een wijkgemeente van de PKN. De andere gemeente is vanuit een algemene kerkraad uitgezonden. Eén van de gemeentes is ondertussen geen officiële pioniersplek meer en heeft zich doorontwikkeld tot een 'volledige' wijkgemeente.¹⁷⁵ Ook de andere gemeentes hebben al enige jaren ervaring opgedaan en zijn door de eerste ontstaansperiode heen. Alle pioniersplekken noemen zichzelf voluit kerk (en vallen daarmee binnen de in dit onderzoek gehanteerde definitie van een pionierskerk), maar in één gemeente heeft men niet de ambitie om op korte termijn naar het zelfstandig gemeente-zijn toe te groeien.

Twee van de gemeentes hebben een predikant als pionier met een significante aanstelling (exacte getallen onbekend), terwijl de andere gemeente gebruik maakt van de in het vorige hoofdstuk beschreven constructie met een ouderling-ambtsdrager die predikantsbevoegdheden ontvangt. In deze laatstgenoemde constructie is de ambtsdrager ook als kerkelijk medewerker actief met een voltijdsaanstelling. Alle drie de betaalde krachten hebben een zeer centrale rol in de gemeenschap.

Alle onderzochte pioniersplekken organiseren openbare vieringen, als ook een breed scala aan andere activiteiten. Alle pioniersplekken worden lokaal geleid door een leiderschapsteam, ook wel kernteam of kerkraadscommissie genoemd. In het geval van de ex-pioniersplek is dat team uitgegroeid tot een wijkkerkraad (hoewel de gebruikte terminologie ongewijzigd bleef), waarbij alle leden ervan ambtsdrager zijn geworden. In de leiderschapsteams hebben de leden vaak toegespitste functies. In alle plekken, inclusief de ex-pioniersplek, wordt in het onderlinge verkeer niet gesproken over ouderlingen of diakenen. De term predikant wordt wel gebruikt waar relevant, zij het enkel in technische of formele zin.

Data-analyse

De analyse van de data zal in eerste instantie uit twee delen bestaan: een analyse van de focusgroepgesprekken en een analyse van de interviews met de pioniers. Vervolgens zullen de twee lijnen samenkomen. De analyse van de data is uitgevoerd door middel van codering via het programma Atlas.ti. Door het vatten van codes in codegroepen ontstond het beeld van enkele thema's die in alle gesprekken veelvuldig aan bod kwamen: leiderschap, roeping/aanstelling, de relatie tot de gevestigde kerk en tot slot het thema ambt en ouderling. Deze thema's kwamen in de focusgroepen grotendeels naar voren als gevolg van de hierboven genoemde interventies van de kant van de onderzoeker. Ook in de interviews met de predikanten waren dit de hoofdthema's. In het overzien van de codering bleek dat één belangrijk thema in de focusgroepen onderbelicht is gebleven: de praktijk van de taakuitvoering; wat doen de teamleden en waarin verschilt hun takenpakket eventueel van

¹⁷⁴ Alle informatie in deze paragraaf is zodanig samengesteld dat niet gemakkelijk nagegaan kan worden welke gemeentes hebben deelgenomen aan dit onderzoek. Om deze reden zijn de verschillende eigenschappen niet gelinkt aan gemeente één of twee, maar is enkel het geheel van eigenschappen van alle drie de gemeentes opgesomd. Dit geeft een weinig concreet beeld, maar biedt wel inzicht in welke van de kwesties uit de voorgaande hoofdstukken spelen in één van deze gemeentes.

¹⁷⁵ Dit werd pas duidelijk op de dag van de interviews. Het gesprek met deze gemeentelijk leiders ging hierdoor veel over de vroegere situatie, toen men daar nog te maken had met de restricties van het pionier-zijn. Ook in de huidige situatie ervaart men op veel fronten nog een kloof met de traditionele kerk(structuur), zoals hieronder zal blijken. Het pioniers-DNA is nog volop aanwezig.

traditionele kerkraadsleden? De reden voor dit hiaat is vermoedelijk de vraagstelling van de onderzoeker.

Waar mogelijk zullen besproken thema's uit de voorgaande hoofdstukken ingebracht worden om als parallel te dienen naast de data.

Analyse focusgroepgesprekken

- Algemene indruk

Wat opviel in alle drie de focusgroepen, was de warme onderlinge band die niet alleen merkbaar was, maar waar men zelf ook positief over vertelde. De leden leken elkaar erg goed te kennen en men ging erg informeel met elkaar om, inclusief de pionier indien aanwezig. Ook viel op dat vrij veel mensen een hoog opleidingsniveau hadden. Dit is in sommige gevallen uitgesproken en was in andere gevallen merkbaar aan woordgebruik en context. Dit had onder andere als gevolg dat gestelde vragen snel begrepen en inhoudelijk beantwoord werden. Ook onderlinge discussies of vraagstellingen kwamen veel voor, iets waar in de inleiding van elk gesprek toe opgeroepen was. Hierin voelden alle aanwezigen zich vrij; in geen van de focusgroepgesprekken waren leden aanwezig die niet uit zichzelf aan het woord kwamen. In één van de focusgroepen heerste aanvankelijk een licht defensieve houding ten opzichte van de gestelde vragen en kreeg de onderzoeker het gevoel als representant van 'de traditionele kerk' te worden gezien. Dit verbeterde echter naarmate het gesprek vorderde en heeft geen negatief effect gehad op de kwaliteit van de data. Over het algemeen werden de gesprekken als prettig ervaren, en vonden deelnemers het zinvol om over de besproken zaken samen na te denken. In alle gevallen werd ook vermoed dat het gesprek onderling nog een vervolg zou krijgen. In alle drie de gevallen zijn vragen gesteld en besproken die nog niet eerder op tafel hadden gelegen.

Een inhoudelijke observatie is dat veel vragen over het hoe en wat binnen de verschillende pioniersplekken instinctief werden beantwoord in vergelijking met de traditionele kerkcultuur.¹⁷⁶ Alle aanwezigen hadden een kerkelijke achtergrond, in sommige gevallen binnen andere kerkverbanden dan de PKN. In de vergelijkingen tussen hun huidige kerkbeleving en hun voormalige, vergelijkingen die dus veel gemaakt werden, werd vooral in algemene termen en belevingen gesproken. Veel deelnemers waren niet of nauwelijks op de hoogte van de precieze verschillen, bijvoorbeeld die van kerkordelijke aard.

- Leiderschap

Elke focusgroep werd geconfronteerd met de vraag of de termen leider, leiderschap passen bij de beleving van hun taken. Dit heeft in alle gevallen een gesprek opgeleverd over de vraag wat leiderschap is en hoe het in de pioniersplek invulling krijgt, vaak ten opzichte van naburige bestaande gemeentes. Enkele terugkerende thema's vallen op.

Ten eerste is er onder alle drie de teams een afkeer van directief leiderschap,¹⁷⁷ waarbij de ene persoon opdrachten geeft aan een ander of waarin één persoon/groep de keuzes maakt zonder

¹⁷⁶ Het zal wel van invloed zijn geweest dat in de inleiding van de focusgroepgesprekken de thematiek van dit onderzoek toegelicht is, waarin vergelijking tussen pionierskerken en bestaande gemeentes een centrale plek inneemt.

¹⁷⁷ Deze term is opgekomen in één van de focusgroepen. In andere groepen werden geen dergelijke termen gebruikt, maar omschreef men leiders of leiderschapsgroepen die opdrachten geven en keuzes maken op een dominante manier. Hiërarchie viel in een ander gesprek als afgekeurde term.

inspraak van de gemeenschap. Andere termen die werden afgekeurd waren macht en hiërarchie. De teamleden wilden in alle drie de gemeentes niet op grote afstand komen te staan van de rest van de gemeente. Een teamlid reflecteerde op het woord kernteam: "Ik vind soms kernteam ook wel wat problematisch, alsof wij dan de harde kern zijn of dat alles daaromheen gebouwd wordt ofzo, soms vind ik dat helemaal geen goeie titel." Iemand vulde aan: "Ik krijg daarin ook bij leiderschap weer van: dan zijn wij de sturende, de leiders die bepalen. Ik zou het vervelend vinden als mensen niet daarbij aan durven haken." Een team vertelde over een situatie waarin zij een grote keuze noodzakelijkerwijs zelf moesten maken zonder directe inspraak vanuit de gemeenschap. Dit beviel hen zeer slecht en voelde niet juist. In één van de gesprekken werd het nadenken over leiderschap ook gekoppeld aan transparantie, waarbij de wens werd uitgesproken om als team volkomen transparant te zijn naar de rest van de gemeenschap. Andere associaties waren het niet vooraan willen zitten en het lachend afkeuren van de traditionele ouderling in een zwart pak; het liefst is het leiderschap onzichtbaar voor de gemeente.

Dat wil, ten tweede, niet zeggen dat men diens taak niet serieus neemt. De meest gebruikte term in alle gesprekken was verantwoordelijkheid. Men spreekt niet van functies of posities, maar van verantwoordelijkheden die moeten worden opgepakt. Deze verantwoordelijkheden worden als zeer wezenlijk ervaren. Een lid vertelde dat hij/zij voluit aanspreekbaar was op deze verantwoordelijkheid, in het geval dat hij/zij daarin te kort zou schieten. Met het gebruik van de term wordt ook iets uitgedrukt van de relatie tussen het werk van de teamleden en van andere gemeenteleden: de teamleden overzien het alles, en dragen (eind)verantwoordelijkheid. Dat andere gemeenteleden ook een vergelijkbare verantwoordelijkheid hebben voor de processen binnen de gemeenschap, werd door niemand uitgedrukt. De indruk ontstond dan ook dat het dragen van verantwoordelijkheid wel gekoppeld was aan het aangaan van een taak of positie, en dat andere gemeenteleden die meehelpten dit 'vrijwillig' doen en niet vanuit een heldere verantwoordelijkheid.

Gelinkt aan dit verantwoordelijkheidsgevoel is een andere term die in de verschillende gesprekken veelvuldig genoemd werd: de voorbeeldfunctie van leden van het team. Een lid vertelde bijvoorbeeld over een ongemakkelijk gevoel als hij/zij een oproep deed in de gemeenschap om bij te springen in bepaalde hulpvragen binnen de gemeenschap. Hier kwam bij diegene het besef sterk boven dat hij/zij zelf niet vaak hielp bij deze hulpvragen. Congruentie en authenticiteit stonden hier ter discussie. De voorbeeldfunctie wordt ook op het geloof betrokken, zeker in een context waar verschillende geloofsovertuigingen bij elkaar komen. Het vaststellen van de visie en het werken daar vanuit geeft dat men ook congruent wil zijn ten opzichte van die visie. Deze voorbeeldfunctie wordt vooral gelinkt aan het onderdeel zijn van het team, maar in een enkel geval wordt de voorbeeldfunctie puur gelinkt aan het christen-zijn. In beide gevallen draagt deze voorbeeldrol bij aan het sterk gevoelde verantwoordelijkheidsgevoel.

Een vierde term die veel opkwam, was informeel leiderschap. Een teamlid drukte het zo uit: "Misschien is dat mijn negatieve associatie met mensen die heel dominant vertellen: die kant gaan we op en iedereen die het er niet mee eens is, die stapt maar op. Op z'n Trumps zeg maar." Dit citaat is een uitleg van de toen opgekomen term 'informeel.' Informeel leiderschap lijkt een meervoudige inhoud te hebben. Deze persoon doelde ermee op het tegenbeeld van een dominante vorm van leiderschap. In andere gevallen werd het woord gebruikt als tegenhanger van stug, te zeer gestructureerd leiderschap, vaak in relatie tot de traditionele kerk. In weer een andere context

betekende de term dat de onderlinge omgang vlot verloopt. De genoemde ouderling in diens zwarte pak zou ook als tegenbeeld van informeel leiderschap genoemd kunnen worden.

Tot slot is er de plaats van geloof in het leiderschap; het geestelijk leiderschap. In twee van de gesprekken is vrij uitgebreid gesproken over hoe de teams de visie/missie (en daarin de geloofsinhoud) van de gemeenschap vaststellen, tot uitvoering brengen en bewaken. Zeker in de context van één van de gemeenschappen, waarin mensen met allerlei geloofsovertuigingen betrokken zijn bij de gemeenschap, betekent geestelijk leiderschap dat er door het team een christelijke boodschap centraal wordt gesteld. In een andere gemeenschap werd van het team verwacht dat men een voorzet deed in de lopende discussie omtrent homofilie. Dit stellen en bewaken van de visie van de gemeenschap doet denken aan één van de traditionele componenten van het ambt (en daarbinnen het ouderling-ambt): het Woord verkondigen en dwaalleer tegengaan. Hoewel deze termen door veel van de teamleden ongetwijfeld als te zwaar ervaren zouden worden, lijkt er wel sprake te zijn van een inherente en exclusieve link tussen het teamlid-zijn en de visie van het team en van de geloofsgemeenschap. We zagen in het voorgaande hoofdstuk al dat de visie in opkomende missionaire kerkvormen de nucleus kan zijn van een gemeenschap.¹⁷⁸ Hier, in de verantwoordelijkheid voor de visie/missie, is misschien de meest sterke vorm van leiderschap van deze teams zichtbaar. Een andere geestelijke dimensie van het leiderschap is het samen bidden dat binnen de teams gebeurt.

In alle gesprekken is ook gesproken over een andere dimensie van geestelijk leiderschap: het opzicht. Dit kwam vooral voort vanuit de lezing van het gedeelte uit de kerkorde, waarin de opzichterstaak meerdere keren wordt genoemd. Het nadenken over opzicht en tucht zorgde in alle teams voor vertwijfeling. Enerzijds was er een sterke terughoudendheid om andere mensen te vertellen wat men wel en niet moest doen, maar anderzijds kende men in alle drie de gemeentes voorbeelden van leden die zijn aangesproken op hun gedrag door de pionier of door andere teamleden. De terughoudendheid had in sommige gevallen te maken met negatieve ervaringen in de eigen kerkelijke achtergrond op dit gebied. In twee van de gesprekken werd eraan herinnerd dat tucht in de traditionele gemeentes ook nauwelijks meer voorkomt.

Samengevat wordt er binnen deze teams erg gezocht naar een passende verhouding tussen de teamleden en de rest van de gemeenschap. Aan de ene kant wordt een sterke verantwoordelijkheid gevoeld, middels een voorbeeldfunctie en een verantwoordelijkheid voor de visie/missie, maar aan de andere kant wil men geen uitzonderingspositie innemen en het liefst leden onder de leden zijn. Hiermee voelen deze teamleden dezelfde spanning als de spanning die inherent is aan het ouderling-ambt, zoals beschreven in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek; enerzijds is men voluit lid van de gemeenschap en vertegenwoordigt men die gemeenschap ook van onderaf, maar anderzijds vraagt de roeping om een positie 'namens God' in te nemen ten opzichte van de gemeenschap.

- Roeping en aanstelling

De procedure om onderdeel te worden van het team is verschillend per gemeente. Nu één van de gemeentes een volwaardige wijkgemeente is geworden, volgt men daar gewoon de procedure zoals die in de kerkorde is voorgeschreven. In die gemeente wordt het moment van inzegening door de teamleden als een markeerpunt gezien, waar ook noties over vervulling door de Heilige Geest bij betrokken worden. Voor de andere gemeentes geldt dat er niet een publiek moment is geweest van

¹⁷⁸ Zie paragraaf: 'Pionieren binnen de PKN: ambt en leiderschap.'

aanstelling. Door één van die teams werd gereflecteerd op het feit dat men daar niet gekozen is door de gemeenschap maar aangesteld is door de Algemene Kerkraad. Die werd niet als bezwaarlijk ervaren; “Ik heb nog niemand gehoord die überhaupt er een punt van maakt dat wij niet verkozen zijn. Als mensen het al weten.”

Roeping is als topic in twee van de gesprekken voorbij gekomen.¹⁷⁹ Op deze term werd verschillend gereageerd. Eén van de reacties was dat het woord als te zwaar werd ervaren in relatie tot de beleving van (het aannemen van) de taak: “Roeping voelt als iets heel groots, dat je hele leven daaraan hangt. Dat is [deze gemeenschap] ook niet. Het is een deel.”¹⁸⁰ Bij het merendeel van de deelnemers die zich over roeping uitlieten, kon het begrip wel gelinkt worden aan de eigen beleving. Een lid vertelde over hoe de vraag om deel van het team te worden als Gods roeping werd ervaren: “Volgens mij hebben wij dat toen wel zo gezien, van hé, wij krijgen de vraag, de vraag wordt ons gesteld, daar zie ik dan wel de vraag van God in, dus dan moet je goeie argumenten hebben om het niet te doen.” Bij sommigen werd het begrip roeping algemener gehanteerd: als christen is men geroepen om bepaalde taken op te pakken, en het werk binnen dit team is momenteel een invulling van die roeping: “Ik ben vooral op zoek naar wat wil God van mij op dit moment, en daar is het kernteam er nu één van. En dat is ook jongerenwerk in [...], dat heeft weer niks met het kernteam te maken. Dus dat zijn twee heel verschillende dingen, maar ik denk dat God me voor beide daar nu wil hebben.” In dit laatste geval, maar misschien ook in het eerste, wordt roeping niet exclusief gekoppeld aan deze taak of functie. Er is niets aangetroffen wat uitdrukking geeft aan een bijzondere status van deze taak/functie waardoor roeping een geheel andere verhouding ertoe heeft dan in andere situaties in het leven. De aanstelling tot teamlid is daarmee dan ook niet één van een speciale aard, wat deels verklaard kan worden door het weggelaten hebben van een publiek inzegningsmoment.

De vraag is of hiermee ingegaan wordt tegen traditionele opvattingen over het kerkelijk ambt. Zoals we in het eerst hoofdstuk van dit onderzoek zagen, is roeping vanouds een centraal begrip voor het kerkelijk ambt. Hoe de verhouding echter gezien moest worden tussen een kerkelijke roeping en andere vormen van roeping, is altijd een punt van discussie geweest in de kerkgeschiedenis.¹⁸¹ Als de ambtsvisie gevolgd wordt zoals die in het eerste hoofdstuk uiteen is gelegd, geeft de koppeling tussen het kerkelijk ambt en Woord en Sacrament een unieke lading aan het ambt; één die niet zomaar inwisselbaar is voor enig andere taak in de wereld. Ontbreekt echter die koppeling, en is al het werk (binnen en buiten de kerk) een dienst aan God en aan mensen, dan wordt het inderdaad lastiger om een scherp onderscheid te bewaren tussen de roepingen.

- Relatie tot traditionele kerk

Deze relatie werd op twee manieren behandeld. Enerzijds was er de directe relatie tot de gemeente waarmee de pioniersplek één op één te maken had in het lokale, en anderzijds werd er, zoals gezegd, veel gereflecteerd op verschillen tussen de pioniersplek en ‘traditionele kerk’ in het algemeen. Deze

¹⁷⁹ De vraag naar dit onderwerp hoorde bij de voorbereide standaardvragen voor elk focusgroepgesprek, maar deze is in één van de gesprekken vanwege tijdsbeperkingen niet aan bod gekomen.

¹⁸⁰ Tekstdelen die tussen vierkante haken zijn geplaatst in de context van quotes, zijn wijzigingen of weglatingen ten behoeve van de anonimiteit.

¹⁸¹ Luther en Calvijn hebben zich beiden positief uitgelaten over de roeping van iedere mens tot toegewijd dagelijks werk, waarmee roeping tot een kerkelijk ambt een eigenaardige, maar geen unieke positie overhoudt. Zie: Alister McGrath, ‘Calvin and the Christian Calling’, in: *First Things* 94 (1999) 31-35.

laatste verhouding werd weliswaar voor een groot deel ingevuld door ervaringen met de lokale moeder/zustergemeente, maar hier zal toch getracht worden de twee topics te onderscheiden.

Als het gaat om de verhouding tot de lokale zendende gemeente, zijn de ervaringen erg divers. In alle gesprekken is hierover gesproken, maar deze uitspraken zijn zeer sterk verbonden met de lokale context en geschiedenis. Gezocht is dus naar tendensen die gemeenschappelijk aangetroffen zijn. Eén tendens werd in twee van de gemeenschappen ervaren: concurrentie.¹⁸² Dit heeft in beide gevallen te maken met het feit dat twee gemeenschappen, een pionierende en een bestaande, kerk zijn voor dezelfde regio. Dit is niet per sé één wijk (hoewel dit in één geval wel zo is), het kan ook spelen op stadsniveau. De ervaring dat de pioniersplek met diens frisse uitstraling veel leden aantrekt uit de bestaande gemeentes heeft voor veel negatieve reacties gezorgd. Dit had in beide gevallen ook met leeftijd te maken: uitgerekend de leeftijdscategorie waar in de gevestigde gemeente een grote behoefte naar is (grotweg 12-40 jaar), doet het erg goed in de pioniersplek. Een lid over de naburige PKN wijkgemeente: “Ja, en die zeggen, maar dat hebben ze eigenlijk nooit voluit gezegd, jullie zijn een soort concurrent, want jullie zijn blijkaar zo aantrekkelijk voor gezinnen dat die daarheen gaan.” Veelzeggend hierbij is ook dat het denken in wijken onder sommige pioniers een zaak van de geschiedenis is; één teamlid gaf aan meer te geloven in denominationele grenzen dan geografische afscheidingen, vanuit het besef dat mensen toch wel kiezen bij wat voor gemeenschap ze willen horen, los van welke gemeenschap hun wijk overziet. Met een dergelijke uitspraak wordt de concurrentie dus niet principieel uit de weg gegaan.

Een ander element dat een rol speelt in de samenwerking tussen deze pioniersplekken en de PKN-gemeentes waaraan ze verbonden zijn, is moeilijker in een woord te vatten. ‘Cultuurverschil’ is als term geopperd in één van de gesprekken. Onder dit begrip vallen verschillende elementen die de samenwerking moeilijk hebben gemaakt en nog steeds maken. Eén van deze elementen is efficiëntie. Meerdere keren werd aangegeven dat de leiderschapsstructuur die in de pioniersplekken wordt gebruikt voor zeer snelle resultaten zorgt met weinig vergaderdruk. Veel besluiten worden snel via Whatsapp genomen en men is niet huiverig voor veranderingen. Het wordt kernachtig omschreven door een lid: “Geen lange vergaderingen, je komt met een idee, je krijgt de steun en je gaat ervoor.” Hierin liepen verschillende gemeentes op tegen de structuren die ze aantreffen in de gevestigde gemeente. Kenmerkend is een anekdote van een lid dat op het gebied van jeugd graag samen wilde werken met de betrokken PKN-gemeente, maar toen lang moest wachten totdat ze met de predikant van die gemeente hierover in gesprek kon, waarna een verdere moeizame samenwerking volgde. Over die situatie konden ook de teamgenoten zich verbazen: waarom kan dat niet snel één op één geregeld worden tussen de verschillende mensen die bij het jeugdwerk betrokken zijn? Efficiëntie wordt ook uitgedrukt in de teamcultuur en de hechte samenwerking. Eén teamlid hekelt de leiderschapsstructuur zoals ze die van vroeger kent omdat men daarbinnen op een eilandje werkt: diakenen vergaderen apart, wijken zijn uitgesplitst, etc. Daar tegenover stelt zij de teamcultuur en de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid die wordt ervaren in de pioniersplek. Een andere invulling van het cultuurverschil is al genoemd onder de term ‘informeel leiderschap.’

Als het dan gaat om de verhouding tot ‘de traditionele kerk’ in zijn algemeenheid, wordt er veelal negatief gereageerd op de kerkorde; daarin, en in alle frustraties die men vanuit dat document

¹⁸² Deze tendens werd in het vorige hoofdstuk beschreven op landelijk niveau, zie paragraaf: ‘Pionieren binnen de PKN: relaties tussen nieuwe en bestaande vormen.’

heeft gehad, wordt de overkoepelende identiteit van 'de traditionele kerk' gezien. Zo is er een lid dat een 'ongelofelijke ongelijktijdigheid' ervaart tussen wat er in de dynamiek van de gemeente gebeurt en wat er vanuit de kerkorde aan vragen wordt gesteld. Tegelijkertijd worden de recente veranderingen in de kerkorde hartelijk ontvangen en ervaren leden van de teams dat er meer ruimte ontstaat voor hen om te kunnen pionieren. Zo herkende een teamlid zich in de omschrijving 'keurslijf' toen hij/zij sprak over de vroegere vragen die aan de gemeente werden gesteld vanuit de kerkorde, maar was dit in de afgelopen jaren aanzienlijk beter geworden; nu werd geen druk meer ervaren.

Ondanks de soms moeizame verhouding tussen deze pioniersplekken en de lokale of landelijke PKN, wordt wel vastgehouden aan een verbondenheid met de PKN. Deze verbondenheid wordt door één lid omschreven als een 'waarborg.' De teamleden zijn ook bereid om zich te schikken naar bepaalde regels of voorstellen vanuit de landelijke kerk als gevolg van deze verbondenheid. Er is niets waargenomen van spijt van de verbinding met de PKN of een afkeer van de landelijke kerk.

- Ambt en ouderling

In alle gesprekken is uitgebreid gesproken over deze twee termen, grotendeels gebaseerd op de associaties die men aan het begin van het gesprek had opgeschreven. Deze associaties zijn hieronder weergegeven in twee tabellen naar hoe vaak ze over alle gesprekken werden opgeschreven.¹⁸³

¹⁸³ Zeer vergelijkbare of iets anders uitgedrukte associaties zijn samengevoegd. Het is strikt toeval dat beide tabellen even lang zijn uitgevallen.

Ambt	Frequentie
Formeel (bijv: zwart pak)	5
Een taak/taken	4
Kerkelijk	4
Geroepen/roeping	3
Dienen	3
Leider/leiding	3
Gezag/autoriteit	3
Druk zijn/zwaar	2
Voorbeeld	2
Belangrijk	2
Gedragen door gemeente	2
Verantwoordelijk(heid)	2
Structuur/orde	2
Geestelijk leiderschap	1
Speciale positie	1
Aangesteld	1
Regels	1
Gegeven door God	1
Opdracht	1
Accountability	1
Van Christus	1
Binding tussen Christus en gemeente	1
Bijbels	1
Ambtenaar	1
Traditioneel/ouderwets	1
Tijdelijk	1

Ouderling	Frequentie
Leider/leiding	6
Oudste (leeftijd)	5
Bezoekwerk	4
Pastoraat	3
Onderwijs/kennisoverdracht	3
Functie/taak/taken	3
Officieel/formeel/zwart pak	3
Beslissingen nemen	3
Niet in pionierscontext/hoort bij traditionele kerk	3
Bijsturen van de gemeente/hoeden	2
Man/vrouw in het ambt	2
Belangrijk	2
Kerkraad	2
Begaan met mensen	1
Bijbellezen	1
Geroepen/roeping	1
Gelovig	1
Tijdrovend	1
Wijs	1
Gebed	1
Enthousiasme/toewijding	1
Opzicht	1
Samen	1
Vergaderen	1
Bewaken/behouden	1
Geestelijk leiderschap	1

Als deze associaties doorgenomen worden, vallen verschillende zaken op. Ten eerste is de functionele benadering van beide termen zichtbaar: de ouderling wordt geassocieerd met diens taken (bezoekwerk, pastoraat, onderwijs) en ambt wordt gezien als een synoniem voor taak of een geheel aan taken. Een tweede opvallende uitkomst is het woord leiding dat aan beide termen wordt verbonden. Hiermee wordt een brug geslagen tussen het werk van de ambtsdragers-ouderlingen en het werk van de leiderschapsteams. Met betrekking tot de ouderling valt op dat deze veel wordt geassocieerd met hoge leeftijd, dit vanwege de gebruikte term. Aan de ambt-kant staan enkele woorden waarvan ondertussen duidelijk is dat ze geen positieve lading dragen: autoriteit/gezag, structuur/orde, druk zijn/zwaar en formeel. Bij de ouderling staan dit soort negatieve termen minder, al wordt wel afgevraagd of een dergelijk toch wel formele functie bij een pionierssetting past. Verdere doorlichting van deze associaties zou nog voor meer speculaties kunnen zorgen, maar gewaakt moet worden voor het trekken van teveel conclusies uit deze kleine dataset. De associaties waren vooral bedoeld als conversation-starters.

De meest zichtbare situatie waarin ambt en niet-ambt elkaar in de pionierscontext ontmoeten, is de ene ouderling in de twee pioniersgemeenten die nog voluit pioniersplek zijn. In één van de gevallen is deze ouderling de betaalde pionier en in het andere geval is deze persoon één van de teamleden. Vooral in dit laatste geval wordt dit ambt puur gezien als een formaliteit, zoals zichtbaar in deze mening van een teamlid op de (in het focusgroepgesprek niet aanwezige) ouderling: “Binnen [het

pioniersteam] heeft [hij/zij] geen specifieke positie. Nee, gewoon nul, en ik zie ook nul meerwaarde. Nee, nul meerwaarde. Kijk, waar je mee te maken hebt is de synode, of de classis, en dat moet volgens mij een ambtsdrager zijn." Binnen dit team heeft deze ambtsdrager geen bijzondere positie en bestaat dit ambt enkel om aan de kerkordelijke voorwaarden te voldoen. Stellig wordt hiernaast gesteld dat een eventuele overgang waarin alle leden van het team wel een ambt zouden opnemen "de facto helemaal niets zou veranderen." Het verschil tussen een ambtsdrager en een niet-ambtsdrager binnen een team moet blijkbaar gemerkt worden in de praktijk voordat het gewaardeerd wordt. Het is bijvoorbeeld opvallend dat de predikant die aan diezelfde gemeente verbonden is wel een unieke plek wordt gegeven. Diens ambt heeft dus wel een onderscheiden positie, hoewel het ook goed mogelijk is dat dit onderscheidende in diens opleiding, ervaring of betaalde aanstelling gezocht wordt en niet in diens ambtelijke titel. Ook in de andere twee gemeentes hebben de pionier of predikant een unieke plek, maar wordt niet toegelicht waaruit dit unieke bestaat.

Vanuit de associaties valt op dat er niet wordt gedacht aan de sacramenten of aan verkondiging van het Woord (intern of extern), twee termen die in hoofdstuk 1 sterk aan het traditionele (ouderling)ambt verbonden zijn. Sacramenten worden wel genoemd in twee focusgroepen als iets waar de teams een verantwoordelijkheid in voelen. Eén teamlid noemde doop als voorbeeld van een onderwerp waarbij hij/zij zich realiseerde dat het teamlid-zijn een serieuze aangelegenheid is; "dan voel ik die verantwoordelijkheid wel heel erg en dan voel ik wel veel meer dat we ook een dienende en belangrijke taak hebben." Woordverkondiging kwam in één van de gesprekken voor als thema, in een pioniersplek die veel te maken heeft met niet-gelovende gasten. Daar werd het gezien als een wezenlijk onderdeel van het takenpakket van het team. Maar ook de genoemde focus op het vaststellen en waarborgen van de gemeenschappelijke visie door de pioniersteams kan hieraan verbonden worden.

In één van de gesprekken werd hardop afgevraagd of het verschil tussen kerkraad en kernteam, kernteamlid en ambtsdrager niet enkel een verschil in terminologie is. Hierachter heerste de overtuiging dat men in feite in beide situaties dezelfde taken en verantwoordelijkheden kent. Dit is tevens de voornaamste observatie uit het samen lezen van de kerkorde: in alle gesprekken concludeerde men dat vrijwel alle taakgebieden van de ambten aanwezig waren in het leiderschap van de pioniersteams, en dat de teamleden die niet predikant of pionier zijn zich konden vinden in het takenpakket van de ouderling. Dit werd bondig samengevat door één van de leden: "Volgens mij is dit [= het gedeelte uit de kerkorde] gewoon wat wij doen, dus zou mijn vraag zijn: eigenlijk zijn wij gewoon kerkraad, alleen om gedoe te voorkomen hebben we er commissie achter geplakt, maar we doen precies hetzelfde." Ook voordat de kerkorde werd doorgelezen was er al dit vermoeden bij een ander lid: "Want misschien zijn we hier wel ouderling zonder dat we het ouderling noemen." In de gebruikte terminologie speelde voor enkele teamleden ook mee wat de termen mogelijk aan vervreemding of negatieve associaties zouden oproepen als ze gebruikt zouden worden in hun context. Deze iets negatievere houding ten opzichte van termen als ouderling en ambt is te zien in een uitspraak van een lid die reageert op de hypothetische stap om teamleden tot ouderling te maken: "Dan plak je iets ouds op iets nieuws." Ditzelfde lid geeft later ook aan dat het geven van titels aan de teamleden en het gaan hanteren van een term als kerkraad voor een grotere afstand zou gaan zorgen tot de gemeenschap. Over de vraag of het uitmaakt welke terminologie wordt gehanteerd, bestaan dus verschillende gedachten.

Er is in twee van de gesprekken stilgestaan bij de Bijbelse achtergrond van de ouderling, dit volgens de vraag wat er zou gebeuren als er in het gesprek een Nieuwtestamentisch gedeelte zou worden gelezen over de oudsten. Zou dat gedeelte dan worden ervaren als sprekend over deze teamleden, of over de ouderlingen in de traditionele kerk? Hierop werd verschillend geantwoord. Eén lid zegt over de connectie tussen diens taak en de Bijbelse oudste: “Het is wel mooi dat je de Bijbel hebt om terug te lezen wat je taakomschrijving is, zeg maar. Dat raak je kwijt als je niet meer die begrippen hebt.” In een ander gesprek was de consensus dat de term oudste/ouderling vanwege diens Bijbelse achtergrond dichter bij de leden stond dan de term ambt.

Nadere reflecties op de focusgroepgesprekken

Opvallend is de frequentie van het woord leider(schap) door deze focusgroepgesprekken. Ten dele is dit te wijten aan de input van de kant van de onderzoeker, die enkele keren deze term thematiseerde. De onderzoeker nam echter waar dat deze teamleden zelf al gewend waren om over hun werk te spreken met termen als leider(schap). Dit is onder andere te zien in de associaties die bij ambt en ouderling zijn opgeschreven aan het begin van de gesprekken; bij beide termen is leider(schap) als term veel genoemd. Een term die hierboven niet genoemd is, maar die van grote invloed is op alle hierboven besproken thema's, was het sterke teamgevoel van deze teams. Samen pakken deze teamleden de verantwoordelijkheden binnen de gemeente op en in het teamverband worden de zaken georganiseerd. Vragen over het functioneren werden veelal beantwoord in de eerste persoon meervoud. Een teamlid kreeg veel instemming vanuit het team toen hij/zij over het stellen van en waken over de gemeenschappelijke visie zei: “Dat doen we meer als team dan als individuen.” De leden kennen elkaar goed en staan in hecht contact met elkaar. Dat doet sterk denken aan een term die vanuit het eerste hoofdstuk van dit onderzoek centraal kwam te staan: collegialiteit. In deze pionierskerken is sprake van meervoudig leiderschap waarbinnen er voor de teamleden weinig behoefte lijkt te zijn om zich individueel te profileren ten opzichte van het team of de gemeenschap.

Ten aanzien van ouderling en ambt is er een dubbele houding te zien. Enerzijds is er de herkenning in het kerkorderlijke takenpakket van de ouderling; pastoraat, onderwijs, zorg voor de gemeente als geheel. Zoals eerder genoemd is er in de focusgroepgesprekken niet veel gesproken over de praktische inhoud van het teamlid-zijn, maar kenmerkend is wel dat alle focusgroepen herkenning ervoeren bij de praktijk zoals die door de kerkorde bij ouderlingen wordt voorgesteld. Ook de Bijbelse figuur van de oudste wordt over het algemeen geaccepteerd als mogelijk grondmodel voor het werk in de kerk. Anderzijds zien deze teamleden in de (naburige) traditionele context een ouderlingambt functioneren waar men zich sterk tegen afzet; men voelt een noodzaak om het in de pionierscontext geheel anders te doen.

De vraag die daarmee wordt opgeroepen is of er in deze teams iets fundamenteel anders gebeurt dan in de kerkraden. Is hier sprake van een vorm van kerkregering die ten diepste anders van aard is dan wat in de gemiddelde kerkraad gebeurt, zozeer dat het hanteren van dezelfde terminologie tussen beide vormen de werkelijkheid geweld aan zou doen? Vanwege de beperkingen van dit onderzoek kan de praktijk van de pioniersteams niet rechtstreeks vergeleken worden met de praktijk van de kerkraden; daarvoor is binnen de kerkraden geen adequate empirische data beschikbaar. In hoofdstuk 1 van dit onderzoek is echter wel een beeld geschetst van de protestants-gereformeerde ouderling in Nederland zoals die ontwikkeld is door de geschiedenis. De vergelijking tussen die

ouderling en het pionierend teamlid zal als vraagstuk centraal staan in het laatste hoofdstuk van dit onderzoek.

Analyse interviews pioniers

De interviews met de pioniers waren van kortere aard dan de focusgroepgesprekken en erin zijn niet alle thema's besproken die in de focusgroepgesprekken voorbij zijn gekomen. Dit had deels te maken met een ander doel van deze individuele interviews; het inwinnen van informatie over de structuur van de gemeenschap. Toch zijn de thema's die hierboven als leidraad gebruikt zijn ook allen centraal geweest in deze interviews, waardoor ze ook in deze data-analyse de indeling zullen vormen.

- Leiderschap

Als het gaat om de leiderschapsstijl van het pioniersteam, dan is de beschrijving van één van de pioniers veelzeggend: "Want wij doen het vooral met elkaar, en we doen het kort en we doen het snel. En als het niet werkt, dan stoppen we weer, weet je wel?" Deze zelfde pionier gebruikt ook de term 'netwerkachtig' om de organisatiestructuur te omschrijven.¹⁸⁴ Sfeer en vertrouwen zijn daarbij belangrijke factoren. Een andere pionier voegt hieraan toe dat pionierende kerkmensen van een ander slag zijn dan leden van traditionele kerkraadsleden; "Daar zitten behoeders en hier zitten aanpassers." Daarmee wordt ogenschijnlijk gedoeld op wat in de bovenstaande analyse een cultuurverschil is genoemd.

Eén van de pioniers benoemt dat opzicht in zijn/haar gemeente door de samen-cultuur vrijwel geen plek kan krijgen. Hierbij wordt de term 'het tegenover van het ambt' gebruikt. Hier liggen voor deze pionier nog open vragen: "Maar ik waardeer de beweging dat we met elkaar zeggen, ook vanuit het leiderschapsteam: we zijn samen kerk, samen is iedereen die betrokken is bij [deze gemeente], en we hebben niet een kleine club die bij wijze van spreken alles doet voor al die andere mensen. Die basishouding, daar ben ik ontzettend blij mee. En hoe dan om te gaan met de keerzijde van dit verhaal, van hé, waar is het tegenover? Is leiderschap dan niet meer dan een democratisch geheel, meerderheid van stemmen, en that's it? Of de mensen die de grootste mond hebben en dan even de koers bepalen.. Maken we onszelf niet te klein in dit hele verhaal als kernteamleden bijvoorbeeld? Dat is een vraag waar ik geen duidelijk antwoord op heb." Hiermee stipt de pionier enkele punten aan die ook voor de teamleden als lastig werden ervaren. Een andere pionier zegt over het tegenover van het ambt dat het evangelie zelf het tegenover is, dat verkondigd wordt door onder andere de teamleden. Dat is niet gekoppeld aan ambt of positie. Dat er überhaupt aandacht is voor een ambtelijk of Bijbels tegenover ten opzichte van de gemeente is in afwijking van wat er uit de focusgroepgesprekken kwam.

Tot slot valt op dat een pionier in het spreken over het diaconaat en pastoraat het heeft over 'diaconale dienstbaarheid' en 'pastorale dienstbaarheid,' terwijl dat woord dienstbaarheid ook elders in de interviews valt. Deze focus op dienstbaarheid ligt in lijn met het denken over leiderschap onder de teamleden.

¹⁸⁴ Hiermee ligt de leiderschapsstijl van deze gemeente geheel in lijn met de internationale pioniersbeweging, als de daarin voorkomende leiderschapsmetaforen worden beschouwd, zie: Doornenbal, *Crossroads*, 171-172.

- Roeping en aanstelling

Twee van de pioniers stellen dat roeping wel een plek krijgt in het nadenken onder teamleden over participatie in het pioniersteam. Bij één van hen werd het concept roeping ook gekoppeld aan verantwoordelijkheid, zoals we dat ook zagen bij de teamleden.

Wat de aanstelling betreft noemt een pionier de onduidelijkheid die bestaat rondom wie wel en niet op het podium publiek ingezegend moet worden. Dit is een vraag waar deze pionier zelf ook nog niet over uit is. De kwestie sluit goed aan bij de fluïde grens die door de teamleden wordt gezocht tussen hen die een taak hebben en de andere gemeenteleden, die wellicht ook kleinere taken hebben.

- Relatie tot traditionele kerk

Als het gaat om de relatie tussen elke pioniersplek en de directe naburige PKN-gemeente, dan is er onder deze pioniers sprake van een gematigd positieve toon. Eén pionier is enkel positief over de samenwerking, ondanks de cultuurverschillen die hij/zij wel opmerkt. De steun vanuit de moedergemeente wordt als dragend ervaren en in de samenwerking is een slimme en goed functionerende modus gevonden. Een andere pionier liet wel wat doorschemeren van frustraties uit het verleden, maar wijt deze vooral aan onverstandige samenwerkingsverbanden, niet aan mindere kwaliteiten aan enige kant. In deze beide interviews werden wel de cultuurverschillen in snelheid, aanpassingsvermogen en teamcultuur genoemd als factoren die voor frictie kunnen zorgen.

De derde pionier reflecteerde vooral op de metavraag van de verhouding tussen het pionieren en de landelijke kerk als zodanig. Hij/zij noemde uitwisseling van kennis en ervaring als een groot goed en noemde het gevaar van wildgroei, waarin pioniersplekken ongecontroleerd allerlei vormen aannemen die niet meer binnen de PKN passen. Voor deze beide kwaliteiten van de relatie tussen het pionieren en de landelijke kerk noemde deze pionier het ambt van ouderling als spilfiguur. Hiermee komt de nadruk te liggen op een nieuwe 'tussenfunctie' van de ouderling; vanuit hoofdstuk 1 van dit onderzoek kwamen we de ambtsdrager/ouderling tegen als tussenfiguur tussen de gemeente en God. In het nadenken van deze pionier komt daarnaast een functie van het ambt naar voren als staande tussen de plaatselijke en de landelijke kerk. Op dit thema zal in het slothoofdstuk teruggekomen worden.

De kerkorde wordt door deze pioniers niet als een belemmering gezien en de stappen die erin zijn/worden gezet ten behoeve van het pionieren worden verwelkomd.

- Ambt en ouderling

Eén van de pioniers reflecteerde op diens eigen ambt. Hierover zei deze dat het dragen van een ambt 20 jaar geleden nog als heel betekenisvol had gevoeld, maar dat de 'impact nu kleiner is.' Nu betekent ambt voornamelijk het hebben van bevoegdheden tot Woord en Sacrament binnen de regels die binnen de PKN gelden; "Dat de PKN het zo serieus neemt en zo kadert vind ik mooi en goed, maar voor mij verandert het niet per sé heel veel." Deze ambivalente houding klinkt algemeen door in een uitspraak van deze pionier ten opzichte van de kerkorde (met ambt als voorbeeld): "Als we iets moeten doen, dan doen we dat ook wel."

De genoemde ouderling als spilfiguur is voor één van de pioniers erg belangrijk. Deze pionier is zelf predikant, maar in diens pioniersteam zit een enkele ouderling. Deze ambtsdrager wordt door

de pionier gezien als een communicatiemiddel naar de rest van de PKN; via deze persoon kan de ervaring die in de pionierscontext wordt opgedaan doorgegeven worden aan de landelijke kerk. Ook verbindt de pionier de term 'episkopè' aan dit ouderlingambt. Deze dubbele functie wordt duidelijk in dit citaat: "Dus die link dat wij bijvoorbeeld daarvoor een ouderling hebben, dat is toch het episkopè, het toezien op, dat dat niet verwildert, of positief gezegd: dat je als kerk je verantwoordelijkheid hebt voor die pioniersplek zonder die voor de voeten te lopen, zonder het gelijk helemaal in de structuur, de overigens verder prima en weldoordachte structuur van de kerk te persen. Dus laat dat maar wat op die manier de vrije hand, en zie daarin toch juist door die ambtelijke koppeling, hou je die verantwoordelijkheid, is er ook een stukje toezicht, kan er ook een stuk ervaring van de kerk ingebracht worden in zo'n pioniersplek, van jongens, leuk en aardig, maar we bestaan al een beetje langer, denk daar en daar eens aan. En omgekeerd komt dan via het ambt, komt de ervaring die de pioniersplek opdoet, komt ook weer het geheel van de kerk ten goede." Op de vraag of het voordelig zou zijn als er meer teamleden in dit team een ambt zouden krijgen ten behoeve van de episkopè, antwoordde de pionier dat alle teamleden al een sterk ambtelijk gevoel hadden in hun huidige taakbeleving. Ook voegde hij/zij later toe dat de teamleden zichzelf waarschijnlijk goed zouden identificeren met de oudste in Nieuwtestamentische bronnen.

Conclusies

In de hier onderzochte pioniersplekken wordt gewerkt met nieuwe concepten van leiderschap en structuur. De uitdaging hierbij is om de verantwoordelijkheid voor het leiden en organiseren van de gemeente zeer sterk op te vatten, terwijl men ondertussen als teamleden niet wil opvallen in de gemeenschap. We zien hier min of meer het 'organic paradigm' uit het vorige hoofdstuk aan het werk; hechte samenwerking rondom een missie en het zo breed mogelijk verbreden, aanmoedigen en toevertrouwen van leiderschap en initiatief in de gemeenschap. Dat men lid van een leiderschapsteam is, geeft geen persoonsgebonden positie binnen de gemeenschap, maar draagt enkel bij aan de gemeenschap. Het individuele voordeel van het hebben van macht dat hiermee wordt opgegeven wordt gecompenseerd door een prettige en hechte leiderschapsdynamiek. De teamleden bewandelen echter een fijn koord; enerzijds zullen ze ervoor moeten blijven waken dat de afstand tussen hen en de gemeenschap niet toch vergroot. Binnen het organische leiderschapsdenken zal steeds de vraag worden gesteld: wat hoort er bij het organisme? Want ook een onderling zeer egalitair en hecht samenwerkend pioniersteam kan als geheel een afstand ontwikkelen tot de gemeenschap. Wordt echter de gehele gemeenschap meegenomen in het leiderschapsgebeuren en vallen daadwerkelijk alle verschillen en onderscheidingen weg, dan dreigt de andere val van het koord: een te grote verlegenheid aan de kant van potentiële voortrekkers om de gemeenschap in beweging te brengen, wat kan leiden tot stilstand of beweging in ongewenste richtingen. We hebben gezien hoe bijvoorbeeld het opzicht in het gedrang is gekomen in deze pioniersplekken. De taak, de verantwoordelijkheid die teamleden op zich nemen is niet een taak die in isolement uitgevoerd wordt, zoals een kantoortak. De verantwoordelijkheid waar zij toe geroepen zijn is er één richting mensen en in het zicht van mensen, medeleden van de gemeenschap. 'Beïnvloeding van mensen' is een veel gebruikte definitie van leiderschap¹⁸⁵ en zal als zodanig misschien in positieve zin steeds opnieuw herinnerd moeten

¹⁸⁵ John B. Washbush geeft een overzicht van enkele invloedrijke denkers over het concept leiderschap, en ziet 'influence' als de gemene deler, met mensen als subject van die invloed. Dit is een zeer voorzichtige definitie, maar wel één die een groot veld aan inhoud beslaat. Er zijn veel definities van leiderschap, ongeveer zoveel als er boeken over geschreven zijn. Beïnvloeding van mensen (ten positieve) is wellicht de meest overkoepelende poging. John B. Washbush, 'There is no such thing as leadership, revisited', in: Erwin Rausch red., *Leadership Debate* 43, 7-8 (2005) 1078-1083, aldaar: 1079. Zie ook: Doornenbal, *Crossroads*, 170.

worden in deze pioniersteams. De teamleden nemen hun taak erg serieus: de term roeping wordt aanvaard, hoewel niet exclusief verbonden aan hun plek in de kerk. Verantwoordelijkheid is een term die nog sterker klinkt: als iemand een taak oppakt of een functie inneemt mag diegene bevrraagd worden op de uitvoering ervan en wordt zelfs een voorbeeldfunctie geaccepteerd. In het spreken over deze verantwoordelijkheid en roeping wordt geen exclusieve positie ingenomen ten opzichte van de andere gemeenteleden met taken, maar tevens is er wel een sterke connectie tussen de verantwoordelijkheid en het teamlid-zijn.

Daarnaast heeft men gereageerd op de termen ambt en ouderling. In een deel van de reacties op deze, door de geschiedenis en theologie beladen termen kwam naar voren dat dit enkel andere woorden zijn voor hetgeen ook in pioniersplekken plaatsvindt. Het zijn zowel maatschappij-onbekende als binnen kerkmuren met associaties beladen termen, waardoor er terughoudendheid is tegenover het invoeren ervan in de pionierscontext. Als er nieuwe woorden zijn die voor minder verwarring of negativiteit zorgen, dan gebruikt men die liever. Men wil niet 'iets ouds op iets nieuws plakken.' Deze terughoudendheid is bevorderd doordat termen als ambt en ouderling worden geassocieerd met kerkorde, traditionele kerk en andere zaken die niet passen bij het pionieren. Een associatiewereld opende zich rondom deze termen, met weinig positieve beelden. De associaties werden voor een groot deel ingegeven door de soms moeizame samenwerking die er is geweest tussen de pionierskerken en lokale kerkgemeenschappen. Deze samenwerking verliep via de ambten en moeilijkheden erin gingen vaak over ambtskwesties. De negativiteit in deze samenwerkingen is mogelijk neergeslagen op de termen ambt of ouderling.

Positief ten aanzien van ambt en ouderling was men ook, met name in de herkenning ten opzichte van het kerkordelijke ouderlingschap. Ook de Bijbelse oudste stond niet ver af van het teamlid-zijn in de beleving van veel leden. Hoe ligt de vergelijking tussen de traditionele ouderling en het pionierende teamlid? De in de focusgroepen gevonden centrale termen collegialiteit en leiderschap lijken in lijn te liggen met het ouderlingschap zoals het in hoofdstuk 1 van dit onderzoek is omschreven. Echter blijft als vraag staan waaruit het leiderschap dat de teamleden voor ogen hebben bestaat. In de focusgroepgesprekken is het veel gegaan over het wel of niet hebben van volmacht om te besluiten, mensen aan te spreken of een visie te bepalen. Vanuit hoofdstuk 1 van dit onderzoek kwam echter naar voren dat het leiderschap vanouds te maken heeft met Woord en Sacrament. Deze invulling van leiderschap geeft het een zeer bepalende inhoud. Op de consequenties van deze invulling van leiderschap zal in het laatste hoofdstuk van dit onderzoek worden gereflecteerd. Vanuit de focusgroepen kan echter gezegd worden dat Woord (leer, catechese, verkondiging) en Sacrament een kleine plaats innemen in het nadenken over leiderschap.

Een subvraag voor dit hoofdstuk was of er verschil zou zijn tussen de reacties van enerzijds de teamleden en anderzijds de predikanten/pioniers. Vrijwel op alle punten kwamen de reacties van beiden inhoudelijk overeen. Wat wel opviel was een meer gematigd positieve toon ten opzichte van de kerkorde en de samenwerking met de (lokale) PKN. De pioniers namen meer een metaperspectief in ten aanzien van de kwesties en begrepen meerdere zijden in meningsverschillen. Kenmerkend hiervoor was de positieve waardering van de kerkordelijke enkelvoudige ouderling in een pioniersteam door één van de pioniers. De opgebouwde ervaring met of in de gevestigde kerk speelt ongetwijfeld een rol voor deze pioniers; zij zijn degenen die de kerkorde het beste kennen, de overwegingen erachter begrijpen en ook het meeste contact hebben met de gevestigde kerk. De rol van episkopè die door één van hen aan de enkelvoudige ouderling werd gekoppeld is in het geval van deze pioniers

wellicht beter aan henzelf toe te schrijven: ze lijken niet alleen in hun praktijk maar ook in hun denken de spil te zijn tussen het pioniersbestaan en de gevestigde kerk. Dit uit zich onder andere in het feit dat deze pioniers veelgevraagde sprekers zijn en ook op andere manieren veel benaderd worden om hun ervaringen te delen. Een andere drijfveer kan vermoed worden als gekeken wordt naar de professionele lijnen: de landelijke kerk is de werkgever van de pioniers. Het is mogelijk dat dit zorgt voor een sterker besef van verbondenheid en loyaliteit.

Al met al valt er ten aanzien van het verschil tussen pionier en teamlid vooral een verschil in taal op. Theologische begrippen resoneren voluit mee in de beleving van de pioniers, terwijl een pragmatische, taakgerichte houding overheerst bij de teamleden. Deze waarneming zal vermoedelijk net zo zeer in de traditionele gemeentes gedaan kunnen worden. In de kerk-brede overdenking van ambt en leiderschap kunnen de pioniers en predikanten behulpzaam zijn door woorden te bieden en de gesprekken hierover gaande te houden, of dat nu in een pionierscontext gebeurt of in een traditionele.

Hoofdstuk 4: Conclusies

In dit laatste hoofdstuk zullen alle lijnen uit de vorige hoofdstukken verzameld en aan elkaar geknoopt worden om tot een antwoord te komen op de centrale vraag in dit onderzoek: *Welke overwegingen zijn er binnen pionierskerken in Nederland om gemeentelijke leiders al dan niet te identificeren als ouderling en/of ambtsdrager?* Dit onderzoek leunde op twee thema's: ambtstheologie, gefocust op de figuur van de ouderling, en het pionieren in Nederland. Beide thema's zijn in de theorie bestudeerd om met een zo goed mogelijk begrip de praktijk te bevragen. De praktijk is bevraged om niet over de hoofden van daadwerkelijke pioniers heen een antwoord op de hoofdvraag te zoeken.

Opbrengst vanuit de theorie

We hebben de ouderling door de eeuwen heen gevolgd tot en met de huidige verschijning in de praktijk en kerkrechtelijke theorie van de PKN. Op het laatste kruispunt van de praktijk en de theorie omtrent de ouderling anno 2018 is gekozen om de theorie voorrang te geven; wat is de beoogde betekenis en bedoeling van dit ambt in de PKN? Wat is het waar pionierskerken ja of nee tegen kunnen zeggen? De ouderling is primair onderdeel van een collegiaal, meervoudig, leidinggevend orgaan waarin meerdere ambtsdragers actief zijn. Het leidinggeven van dat orgaan is een geestelijk leidinggeven; het is begaan met leer, wandel, geloof, eenheid; Woord en Sacrament. Het mandaat hiertoe is gegeven door God en de gemeente; daarmee is het ambtelijk.¹⁸⁶ Het ambt heeft onder andere als taak om andere gemeenteleden tot hun roeping aan te sporen. Het is dienstbaar van aard maar herbergt ook autoriteit, niet om eigen bestwil, maar ten behoeve van de gemeente en diens leden. Tot slot is het ouderlingschap gelinkt aan de Bijbelse oudste, waarmee in de ouderling gezocht wordt naar een Bijbels gelegitimeerde vorm van kerkleiding.

Vervolgens is de pionierscontext in Nederland verkend, wederom teruggaand naar diens wortels. Deze liggen in de internationale Emerging Church beweging, met een specifieke connectie met de Fresh Expressions-beweging uit Groot-Brittannië. De wens achter het pionieren lijkt helder: kerk-zijn op de plekken waar kerk niet aanslaat of als relevant wordt beschouwd, op een contextueel ingevulde manier. Het is echter gebleken dat deze nieuwe vormen van kerk-zijn zouden moeten vechten voor hun bestaansrecht in een context waar de titel 'kerk' al bezet was. De nieuwe vormen konden enkel beschreven worden als onvolledige of ongerijpte versies van kerk, gedefinieerd naar hun deficiënties. Om echt contextuele vormen aan te nemen, bijvoorbeeld in het leiderschap, was ruimte nodig die in het huidige kerkelijk denken niet beschikbaar was, zo meenden althans veel pioniers. De ontwikkeling van een goed functionerende Mozaïek van kerkplekken werd verder bemoeilijkt door uitdagingen in de lokale samenwerking tussen pioniersplekken en betrokken bestaande gemeentes. Wat nodig blijkt, is een herijkte definitie van wat de basis van kerk-zijn inhoudt. Dit zal een bredere definitie zijn dan degene die nu door de kerkorde wordt beschreven, maar zal ook grenzen hebben waar alle kerken, pionierend of niet, zich aan zullen moeten houden, wil men de titel 'kerk' toegeschreven krijgen. In het nadenken over leiderschap komen nieuwe structuren op, die goed gekenmerkt kunnen worden door de 'organic paradigm.' Hierin liggen waarden besloten als: een sterke

¹⁸⁶ Een beter passende omschrijving dan deze was niet te vinden: "Ambt, afkomstig van het Latijnsche woord *Ambitus* (...), beteekent in het algemeen eene betrekking, die men van eene hoogere magt verkregen heeft" A. Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie; Woordenboek voor Wetenschap en Kunst, Beschaving en Nijverheid* (Amsterdam 1870) s.v.

teamcultuur, een egalitaire houding onderling en ten opzichte van de gemeenschap, een lichte organisatievorm, het centraal stellen van een visie, flexibiliteit en een focus op talenten en taken.

Opbrengst vanuit de praktijk

Met de twee thema's onderzocht, is de praktijk bevraagd op hoe men daar, in de pionierscontext, het samenkomen van de twee thema's ervaart. Wat gebeurt er daar als het pionieren in aanraking komt met traditionele vormen van kerkleiding? Wat bleek, is dat er zich in deze pioniersplekken een organische vorm van leiderschap aan het ontwikkelen was, waarin individuele leiderschapsposities opgaan in een hecht team. Leden van dit team onderscheiden zich het liefst zo min mogelijk van de rest van de gemeenschap. Ondertussen nemen ze hun verantwoordelijkheid erg serieus. Deze beweging in twee richtingen, het oppakken van verantwoordelijkheid als team en het tegelijkertijd niet als team(lid) op afstand willen staan van de gemeenschap, is een precaire balans waarin nog veel onduidelijkheid heerst. De termen ambt en ouderling worden niet enthousiast ontvangen; ze veroorzaken mogelijk onbegrip en ze worden door de teamleden gezien als onderdelen van het traditionele kerkbeeld waar men niet voor niets bij vandaan pioniert. Tegelijkertijd is er ook herkenning; de taken van de kerkelijke ouderling liggen niet ver bij de pionierspraktijk vandaan, en de Bijbelse oudste kan geaccepteerd worden als een gemeenschappelijke bron voor pionierende en niet-pionierende gemeentelijk leiders. De vrijgestelde pioniers lijken grotendeels dezelfde meningen te hebben als de teamleden, hoewel zij zich in een ander begrippenveld begeven, één dat dichterbij de gevestigde kerkstructuur. Die structuur kan ook op meer waardering en begrip rekenen van de kant van de pioniers.

Reflectie

Als dan de centrale vraag van dit onderzoek met deze informatie bezien wordt, dan vallen verschillende dingen op. Ten eerste is er een opvallende overeenkomst in de wensen achter het organisch pionierend leidinggeven en het eeuwenoude ouderlingambt: beiden worden gestimuleerd door een terughoudendheid tot individuele macht of autoriteit in de kerk. De ouderlingen zijn sinds de Reformatie keer op keer gezien als waarborg tegen priesters, bisschoppen, predikanten of collega-ouderlingen die op basis van hun positie tot machtsmisbruik over konden gaan. Niet alleen vanuit het negatieve moet de ouderling verstaan worden: tijdens de Reformatie is de kracht van collegialiteit herontdekt, geïnspireerd door de vroege kerk, en de ouderling is emblematisch voor dat concept. Aan de andere kant worden de egalitaire leiderschapsstructuren in de pionierscontext voortbewogen door een besef van gelijkheid en de kracht van het samenwerken. Het is op dit punt dat de twee leiderschapsstructuren elkaar kunnen vinden. Beide leiders, de ouderling en het pionierend teamlid, zijn enkel leider doordat ze deelnemen aan een leidinggeven orgaan; ze worden niet geacht op eigen persoonlijk initiatief autoriteit te voeren. Collegialiteit als leiders onderling is dus een gemene deler. De pionier neemt in deze collegialiteit echter wel een sterke positie in. Te hopen is dat in een pionierscontext waarin er geen ambt is waardoor gemeentelijk en professioneel leider gelijkgesteld worden (zoals dat in de kerkorde gebeurt), er andere taal gevonden kan worden waardoor de professionele leider op gelijke positie wordt gesteld met de andere teamleden. De egalitaire cultuur die aangetroffen is in de bezochte pionierskerken lijkt voor een dergelijke gelijke verhouding een gezonde voedingsbodem.

Een opvallende vondst in het praktijkonderzoek was de ervaring, zowel bij de gemeentelijk leiders als de pioniers, dat de aanwezigheid van een ambt veel te maken heeft met de verhouding tot de nationale kerk. Door een pionier werd hier het begrip episkopè aan gekoppeld. Onder de teamleden werd het wel of niet hebben van ouderlingen gelinkt aan het mogen aanschuiven bij de hogere ambtelijke vergaderingen. De ambtelijke pioniers zelf lijken al sterk die tussenrol tussen lokale en landelijke/regionale kerk te hebben, door aanspreekpunt te zijn. 'Ambt' als zodanig lijkt zo een tussenrol in te nemen tussen een lokale gemeente en het kerkelijke in Nederland. Hiermee kan de reputatie van de ambten te zeer gelinkt raken aan de grotere kerkelijke verbanden ten koste van de connectie tussen de ambten en de lokale kerk. Zeker de ouderling is bij uitstek verbonden aan de lokale gemeente; diens betrokkenheid bij grotere kerkelijke verbanden zou niet meer dan een secundaire bezigheid moeten zijn.

Een ander verschil tussen de in de praktijk aangetroffen vormen van leiderschap en het beeld dat in hoofdstuk 1 geschetst is, zit in de kern van de aanstelling. De koppeling tussen ambt en Woord en Sacrament, een koppeling die exclusief is voor ambtsdragers, kent weinig weerslag in de pionierspraktijk.¹⁸⁷ Keuzes over de sacramenten worden door de pioniersteams gemaakt en het vaststellen en waarborgen van de visie gebeurt ook door hen, waarmee Woord en Sacrament wel een plek hebben in het leiderschap. Daarmee zijn Woord en Sacrament nog geen kern van het leiderschap. In het nadenken over wat wel de kern van het leiderschap is in de pionierscontext, worden vooral negatieve uitspraken gedaan; het is niet het voeren van heerschappij, het naar je toe trekken van alle besluitkracht, het anderen vertellen wat men moet doen, maar ook is het niet enkel het regelen en organiseren van zaken, of het opknappen van klussen. Positieve uitspraken waren er ook: het is dienen, bijsturen, zorgen. Een kernachtige en allesbepalende uitspraak over wat nu teamlid zijn in een pionierscontext vertelt over iemands verhouding tot de gemeenschap, lijkt vooralsnog echter nog in ontwikkeling te zijn. Daarmee is ook de fluïde en wisselende verhouding tot die gemeenschap deels verklaard.

Een overweging van pionierskerken die in dit onderzoek voorbij is gekomen is de terminologie: inhoudelijk zijn de verschillen niet noemenswaardig; we gebruiken enkel andere termen. Niet alleen zijn de termen ouderling en ambt 'oud,' ze zijn ook vervreemdend vanuit de bredere cultuur, wat uitgerekend het werkveld is van pioniersplekken. Hierin zal elke pionierskerk de eigen overweging moeten maken, afhankelijk van diens doelgroep en context. Deze vraag vanuit de pioniersbeweging zou ook een stimulans richting de landelijke kerk kunnen zijn om nieuwe termen te ontwikkelen voor dit soort begrippen die niet voor dergelijke drempels zorgen. Zoals echter is gebleken, staat er meer op het spel dan enkel terminologie.

De bodenvraag voor pionierskerken ten aanzien van deze kwestie is: betekent contextueel kerk-zijn dat er afscheid kan/moet worden genomen van de leiderschapsstructuren van de bestaande kerk? We hebben gezien dat contextueel pionieren begint met luisteren zonder enige vooropgestelde noties: wat is nodig hier, wat sluit aan, wat heeft God hier te zeggen?¹⁸⁸ Het is verstandig om in die periode niet met een ambtsstructuur als basisvoorwaarde te werken. Maar wat betekent het als een pioniersplek besluit dat er ergens iets nodig is wat voluit 'kerk' genoemd zal worden? Hoort de

¹⁸⁷ Koffeman ziet die koppeling als essentieel voor het verstaan van het ambt, Koffeman, *Het goed recht*, 141.

¹⁸⁸ Landelijk team pionieren, *Luisteren als basishouding* (Utrecht 2016). Opgevraagd via: <https://www.lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2016/08/B.-Pioniersreis-1-luisteren.pdf>, geraadpleegd: 22-11-2018.

leiderschapsstructuur, zoals die in de PKN (en vele andere kerkgenootschappen) gehanteerd wordt, dan bij het context-afhankelijk deel van kerk-zijn dat ook anders ingevuld kan worden, of hoort het bij de kern sine qua non? Pioniersplekken en -kerken zullen deze vraag moeten overdenken, maar ook de landelijke kerk zal zich hierover moeten buigen. Een uitgebreide voorzet hierin is in dit onderzoek al uitgebreid behandeld. De plaats van Woord en Sacrament is ook hier van groot belang: al eeuwen zijn deze twee begrippen de kern van wat kerk is. Ook in het merendeel van de pioniersplekken wordt deze mening gedeeld.¹⁸⁹ Als dat kerk sine qua non is, en als er een inherente verbinding is tussen ambten en Woord en Sacrament, is het waarschijnlijk dat initiatieven die voluit kerk willen zijn binnen de PKN, niet om de ambten heen zullen kunnen en willen.

De hierboven genoemde overwegingen zijn vrijwel van hetzelfde belang voor veel traditionele kerkgemeenschappen als voor de huidige pionierende gemeenschappen. Want de tendensen die binnen de pionierskerken zichtbaar zijn, zijn ook in de gemiddelde PKN-gemeente zichtbaar; een functionele benadering van de ambten, terughoudendheid om autoriteit te voeren, ook als het nodig is, en een vervagend onderscheid tussen wel- en niet-aangestelde leden. Het is enkel via de weg van de pioniersbeweging dat deze tendensen naar de voorgrond zijn gekomen, waardoor er nu nieuwe bezinning op kerkelijk leiderschap gaande is. Als de Research & Development afdeling van de PKN heeft de pioniersbeweging dus een grote bijdrage geleverd. In een ander opzicht is de pioniersbeweging ook in deze rol geslaagd: pioniers hebben snelle, efficiënte en lichte organisatievormen gevonden. Het zou van grote waarde zijn als pionierskerken hun ervaringen hierin blijven delen zodat traagheid en vergaderdruk niet langer veelvoorkomende kwaliteiten van het ouderlingschap blijven.

Conclusie

In dit onderzoek is de vraag gesteld: *Welke overwegingen zijn er binnen pionierskerken in Nederland om gemeentelijke leiders al dan niet te identificeren als ouderling en/of ambtsdrager?* Uitgezocht is wat de pionierskerken in Nederland zijn en wat ouderlingen en/of ambtsdragers zijn. Hoe ligt nu de overweging voor een pionierskerk in Nederland?

Pionierskerken hebben zich terecht bij starre, ongeïnspireerde kerkelijke organisatievormen vandaan ontwikkeld. Ambten en ouderlingen in dit stadium introduceren lijkt op 'iets ouds op iets nieuws plakken;' nieuwe wijn in oude zakken. Teams willen licht van structuur, flexibel, vrij van externe regels en volkomen onderdeel van de gemeenschap zijn. Men wil er collegiaal zijn, zonder individueel optredende leiders, en men neemt er de dienaren van het Woord/pioniers/predikanten al op in die collegialiteit. Welke overwegingen zijn er dan nog om toch de stap naar ouderlingen en ambten te zetten? Ten eerste: in de ambten, verbonden aan Woord en Sacrament, is duidelijk wie de aanstellende kracht is. Dezelfde God die zichzelf geeft in Woord en Sacrament, stelt ook diegenen aan die daar verantwoordelijkheid in dragen. Niet de beste mensen krijgen een taak; er wordt niet gesolliciteerd. God stelt de minsten aan, en het is en blijft Zijn werk. Een hernieuwde focus op leiderschap door de lens van Woord en Sacrament, gevoed door de christelijke traditie, kan meer duidelijkheid scheppen over wat het nu is om leider te zijn in een kerk. Ten tweede: in de ambten ligt een verbondenheid met de christelijke traditie, en als het om ouderlingen gaat, met de Bijbel. Daarmee ligt een rijkdom aan voorbeelden en inspiratie klaar. Ten derde: er is één kerk. De dubbele constructie die zich nu heeft ontwikkeld, waarin volledig kerk en deficiënt kerk naast elkaar bestaan, wordt onder andere in stand gehouden via verschillen in leiderschapsstructuur. Bezinning op de *vestigia ecclesiae* in de kerk zal

¹⁸⁹ Stoppels, Vellekoop, e.a., *Over Speelruimte*, 20.

hoogstwaarschijnlijk niet zorgen voor de conclusie dat ambten onnodig zijn. Omwille van de eenheid van de kerk is dit misschien een punt waarop pionierskerken bij kunnen dragen aan de eenheid, door van dit punt geen wig te maken. Want, en dat is het belangrijkste punt vier: ouderlingambt en pionierend teamlid liggen al ontzettend dicht bij elkaar. Met de dienende houding en de afkeer van enkel regelen en vergaderen kan gesteld worden dat de gemeentelijke leiders in de pionierskerken momenteel dichter in de buurt komen van het ontwerp van de ouderling dan veel daadwerkelijke ouderlingen. Een dubbele beweging waarbij pionierskerken de ambten omarmen en ze zo invullen dat ze bij hen passen, terwijl ondertussen de landelijke kerk zich stevig bezint op de essentie van het ambt, waarbij ze veel ballast zal moeten lossen, zal aan de onnodige verschillen hopelijk een eind brengen; starheid tegenover flexibiliteit, zwarte pakken tegenover casual, lange vergaderingen tegenover korte Whatsapp-lijntjes, hiërarchie tegenover hechte teambeleving, kerkorde tegenover improvisatie. Dit zijn geen verschillen die in de aard van ouderling of ambt liggen, en aan alle betrokken instanties de uitdaging om ze zo snel mogelijk weg te nemen. Het is geen oplossing om alle gemeentelijke leiders in de pioniersplekken categorisch ambtsdrager of ouderling(/diaken) te gaan noemen, zonder dat er bezonnen wordt op de betekenis van die geladen term. Dit is in enkele gevallen wel gebeurd, en heeft enkel het gevoel van terminologische willekeur versterkt. Als een pionierskerk een ambtelijke, presbyteriale structuur aanneemt, zal dat waarschijnlijk voor verschillen zorgen. Het is niet om het even.

Het mag duidelijk zijn dat in dit onderzoek de landelijke kerk en de pioniersplekken opgeroepen worden om een eenduidige, op het ouderlingambt gecentreerde ambtsstructuur als basis van het kerk-zijn te heroverwegen; presbyteriaal kerk-zijn. Er is genoeg rijke traditie, Bijbelse ondergrond en diepe lading in het ambt om het nog een kans te geven. Hand in hand met de pioniersbeweging zal de PKN als geheel wel snel moeten bewegen om het kerk-zijn, en de ambten daarin als een belangrijke thema, te herijken. We zijn in een situatie beland waarin onderdelen van de kerk van het statuut van de ambtsstructuur bijna achteloos worden afgestoten omdat het belang ervan nauwelijks meer zichtbaar is. Dat is een wake-up call.

Bibliografie

Kerkelijke documenten (beleidsdocumenten, adviesstukken, websites, rapporten)

- Cray, Graham red., *Mission-shaped Church* (Londen 2004).
- De Reuver, René en Martijn Vellekoop, *Voorproefje: Mozaïek van kerkplekken; over verbinding tussen bestaande en nieuwe vormen van kerk-zijn* (Utrecht, oktober 2018).
- Dienstenorganisatie PKN, *Circulaire ouderling-kerkelijk werker* (2013) opgevraagd via: [http://www.kerkelijkwerkers.nl/documenten/circulaire%20ouderling-kerkelijk%20werker%20januari%202013%20\(1\).pdf](http://www.kerkelijkwerkers.nl/documenten/circulaire%20ouderling-kerkelijk%20werker%20januari%202013%20(1).pdf), geraadpleegd: 17-10-2018.
- Dienstenorganisatie PKN, *Pastoraat op de Rand* (Herziene uitgave, Utrecht 2009).
- Dienstenorganisatie PKN, *Statistische Jaarbrief 2017* (Utrecht 2017).
- Dienstenorganisatie PKN, *Welke veranderingen heeft de Kerkorde 2018 voor u als gemeente?* (Utrecht 2018).
- Dijkstra, Nynke en Martijn Vellekoop, *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (3^e druk, Nieuwegein 2015).
- Generale synode PKN, *Met Hart en Ziel; Beleidsplan 2013-2016 voor de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland* (Utrecht 2013).
- Landelijk team pionieren, *Luisteren als basishouding* (Utrecht 2016), opgevraagd via: <https://www.lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2016/08/B.-Pioniersreis-1-luisteren.pdf>, geraadpleegd: 22-11-2018.
- Landelijk team pionieren, *Missie en Teamcultuur* (Utrecht 2016), opgevraagd via: <https://www.lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2016/08/B.-Kernthema-2-Missie-en-teamcultuur.pdf>, geraadpleegd: 20-11-2018.
- Plaisier, Arjan red., *De hartslag van het leven; visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland* (Zoetermeer 2012).
- Plaisier, Arjan, *Brief aan de kerkraad* (2014), opgevraagd via: <https://www.protestantsekerk.nl/themas/gemeentebouw/het-ambt/brief-kerkenraad>, geraadpleegd: 26-9-18.
- Stoppels, Sake, Martijn Vellekoop, e.a. *Over Speelruimte en Spanning* (Utrecht 2018).
- The Archbishops' Council, *Mission-Shaped Church* (Londen 2004).
- Van der Molen, Ronald, *Missie en teamcultuur*, <https://youtu.be/rgLW7sLV3Mc> , geraadpleegd: 20-11-2018.
- Vellekoop, Martijn red., *Op Hoop van Zegen: ontwikkelingen, geleerde lessen en uitdagingen na acht jaar pionieren* (Utrecht 2017).
- Vellekoop, Martijn, *Intro pionieren*, https://youtu.be/6T_3Ptc9T1M, geraadpleegd: 9-11-2018.
- Vellekoop, Martijn, *Toespraak symposium pionieren 'Op Hoop van Zegen'* (2017), opgevraagd via: <https://www.lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2017/01/Toespraak-Vellekoop-symposium-10-februari-publicatie.pdf>, geraadpleegd: 9-11-2018.
- Weijland, H.B. en C.P. van Andel red., *BEM-rapport/Lima-rapport - Reactie Nederlands Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland* (1986), opgevraagd via: http://www.oecumene.nl/files/Documenten/Reactie_Nederlands_Hervormde_Kerk_en_Geref.pdf, geraadpleegd: 17-9-18.
- World Council of Churches, *Baptism, Eucharist and Ministry* (Genève 1982).
- <https://www.lerenpionieren.nl>; diverse pagina's zijn gebruikt op diverse momenten.
- <http://freshexpressions.org.uk/about/what-is-a-fresh-expression/>, geraadpleegd: 8-11-2018.

Literatuur

- Beckwith, Roger, *Elders in Every City* (Reading 2003).
- Berkhof, H., *Wat is er aan de hand met het ambt?* (Den Haag 1969).
- De Jong, K.W., 'Sacramentsbevoegdheid: van uitzondering naar regel', *Kerk en Theologie* 68, 3 (juli 2018) 272-285.
- Dingemans, G.D.J., *Een huis om in te wonen* (Den Haag 1987).
- Doornenbal, Robert, *Crossroads* (Delft 2012).
- Evers, Jeanine, *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde* (Amsterdam 2015).
- Freytag, Susanne, 'Ambt en gemeenschap: een bijzondere verhouding', in: Liuwe H. Westra e.a. red., *Preekijgers, pastores, pioniers* (Utrecht 2018) 85-93.
- Goodhew, David, Andrew Roberts en Michael Volland, *Fresh!* (Londen 2012).
- Gosker, M., 'Het ambt, centrum van eenheid of struikelblok in de oekumene', in: A.C. Louwerse red., *Van top tot teen; Een drietal lezingen over Congregationalisme en ambt* (Velp 1996) 17-28.
- Graafland, C., *Gedachten over het ambt* (Zoetermeer 1999).
- Guest, Greg, Emily Namey, en Kevin McKenna, 'How Many Focus Groups Are Enough? Building an Evidence Base for Nonprobability Sample Sizes' in: *Field Methods* 29, 1 (2017) 3-22.
- Koffeman, Leo, *Het goed recht van de kerk* (Kampen 2009).
- Kuyper, Abraham, *Tractaat van de Reformatie der Kerken* (Amsterdam 1883).
- Mason, Jennifer, *Qualitative Researching, 2nd Edition* (Londen 2002).
- McGrath, Alistair, 'Calvin and the Christian Calling', in: *First Things* 94 (1999) 31-35.
- Moynagh, Michael, *Church for Every Context* (Londen 2012).
- Noordmans, O., 'Kerkorde en beroep op de Schrift', in: J. M. Hasselaar, *Dr. O. Noordmans Verzamelde werken V* (Kampen 1984) 391-403.
- Noort, Gerrit, Stefan Paas Henk de Roest en Sake Stoppels., *Als een kerk opnieuw begint* (Zoetermeer 2008).
- Post, H.A., *De kerkelijk werker en het ambt* (Kampen 2006).
- Strand, Kenneth A., 'The Rise of the Monarchical Episcopate', *Andrews University Seminary Studies* 4 (1966) 65-88.
- Swinton, John en Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research* (2e editie, Londen 2016).
- Van den Heuvel P., 'Plaats van ouderling-kerkrentmeester', *De Waarheidsvriend* 94 (2006) 105-106.
- Van den Heuvel P., *Toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland – herziene uitgave* (Zoetermeer 2013).
- Van der Borcht, Ed, *Het ambt her-dacht* (Zoetermeer 2000).
- Van Ginkel, A., *De Ouderling* (Amsterdam 1975).
- Van Ruler, A.A., *Bijzonder en algemeen ambt* (Nijkerk 1952).
- Washbush, John B., 'There is no such thing as leadership, revisited', in: Erwin Rausch red., *Leadership Debate* 43, 7-8 (2005) 1078-1083.
- Wegner, Paul D., 'זָקֵן', in: Willem A. VanGemeren red., *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis, Volume I* (Carlisle 1997) 1134-1136.

Gepubliceerde bronnen

- 'Artikelen van het Convent van Wezel' in: Bakhuizen van den Brink, Dankbaar e.a. red., *Documenta Reformatoria deel I* (Kampen 1960) 181-191.
- De artikelen van de samenkomst te Wezel, H.4. Opgevraagd via: <http://www.kerkrecht.nl/sites/default/files/Acta%2016e%20eeuw%20-%201%20-%20Wezel%201568.pdf> , geraadpleegd: 20-9-18.
- Dordtse Kerkorde (1619), art. 2. Opgevraagd via: <http://www.kerkrecht.nl/node/439>, geraadpleegd: 24-9-18.
- Calvijn, Johannes, *Institutie III en IV* (1559); vertaling C.A. Niet (Houten 2009).

Overig

- *Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland* (versie mei 2018).
- "Ambt", in: A. Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie; Woordenboek voor Wetenschap en Kunst, Beschaving en Nijverheid* (Amsterdam 1870).
- *BEM-rapport/Lima-rapport - Reactie Nederlands Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland* (1984). Opgevraagd via: http://www.oecumene.nl/files/Documenten/Reactie_Nederlands_Hervormde_Kerk_en_Geref.pdf, geraadpleegd: 17-9-18.